

84/2-632.1/-06

К 959

Сартакпай

(чөрчөктөр)

ГОРНО-АЛТАЙСКИЙ ОБЛАСТНИЗДАТ

1 9 4 8

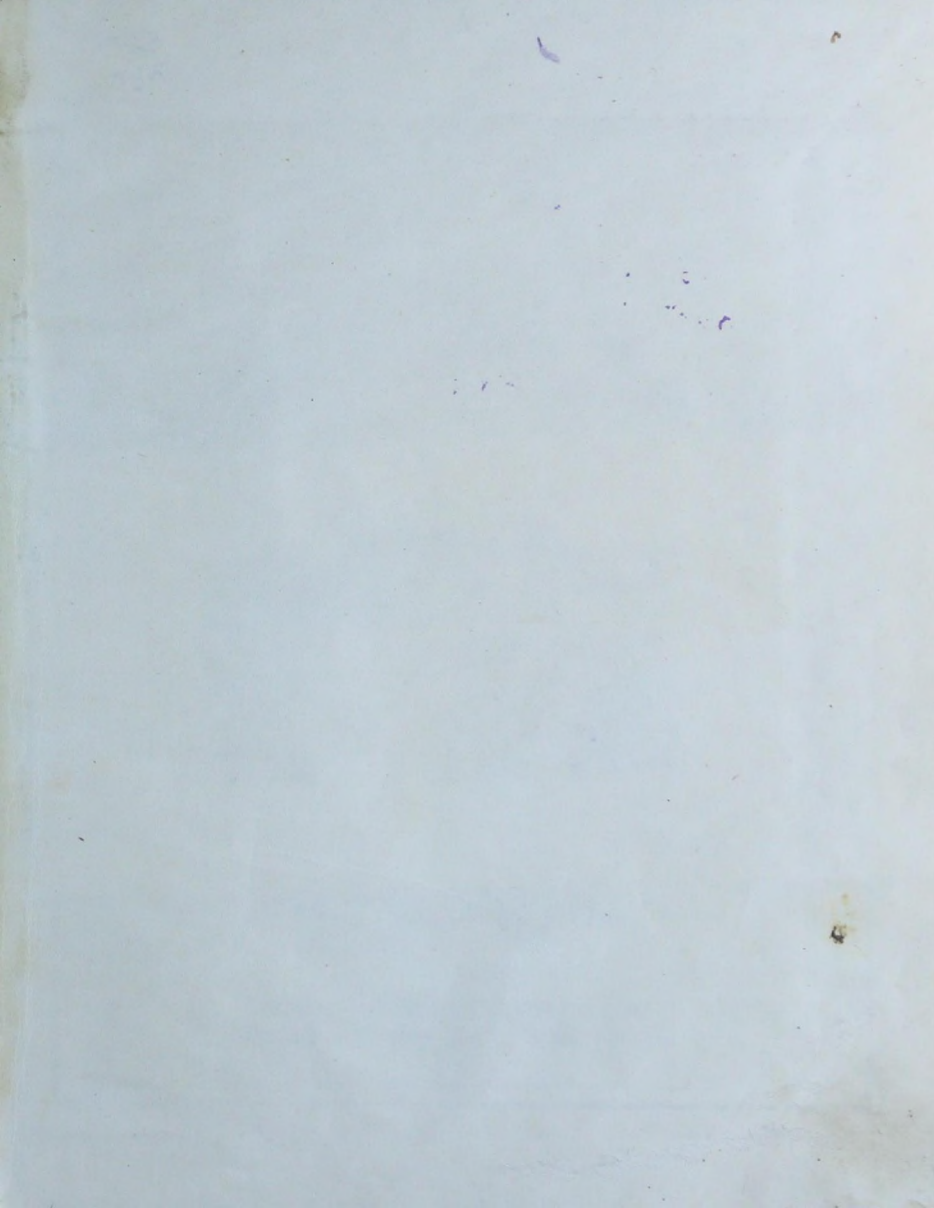
49696

Горно-Алтайская Областная
Библиотека *

-14958-

Знамен
петлицы.

10/2

ЈАСТЫРА БАЗЫЛГАНЫ

стр.	строка		Базылганы	Кычырары
	үетивенг	алдынан		
4	14		күнчыгашка	күнчыгышка
27	4		аланга	јаланга
37	5		миген	минген
40	1		одоындый	ордындый
62		3	тенериден	тенериден
72		4	бандарынын	балдарынын
96	7		Сталпатаc	Салдатаc
109	4		јөптөштилер	јөптөштилер

520
K95

П. КУЧИЯК | ла А. ГАРФ

САРТАКПАЙ

Алтай албатынын
оок балдарга айдар
чбрчбринин
јуунтызы

Горно-Алтайский областной
Библиотека *

ГОРНО-АЛТАЙСКИЙ ОБЛАСТЫН
НАЦИОНАЛЬНЫЙ ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ

1948

76696

14958

82.3(2-632.1)-442.06
К 959

КИРЕ СӨС

1937 жылда бис эки ат садып алала, оларды ээртеп алып, бойыбысла кожо мылтык, бычак, сухайры, сахар алып, Горно-Алтайск городтон Алтайдын бэбктөри ле кырлары жуар атандыбыс.

Бис куштардын үндерин үзүп жүрдибис. Кичинек сыгырган канайда өлөңди тижиле кыркып, онон оны обоголоп турганын, жажынып алала, көргөнис. Жолды түнде жылдыстардан, түште күннен көрүп табатаныс.

Бис Кадын бажынын ак мөңкүлерин көргөнибис, Алтын көлдин кара суузын ичкенибис.

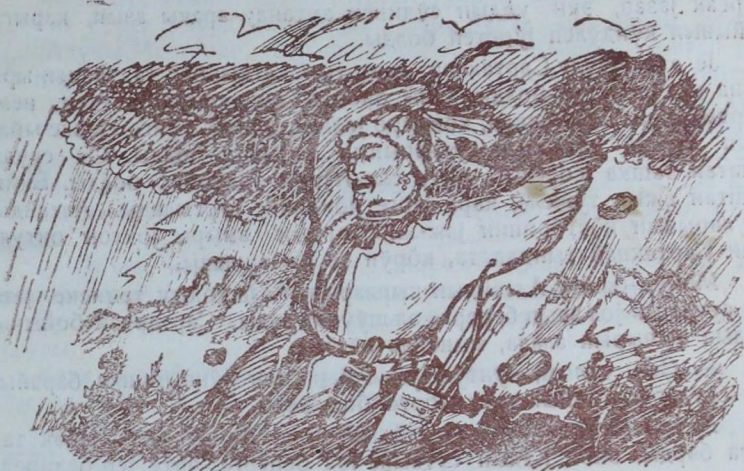
Ол жайгыда бистин оодубуска аңчылар түшкилеп, узун түндердин туркунына олар кайкамчыкту чөрчөктөр кайлап тургандар.

Алтайда ады-чуузы чыккан чөрчөкчи карыган Улагашевти узарга биске мөр болды. База чөрчөкчи Сабашкинди, көс жок кыс бала Кокпоева Казакты, жуит колхозчы Кыргызаковты узарга келишти.

Энди десе бу чөрчөктөрдү слерге айдып берерге турыбыс. Слер бисле кожо кычырып сүгүнигер.

Павел Кучияк | ла Анна Гарф

Сартакпай

(Былина)

Агаш-ташту Алтайда, алтын чүмдү жалаңда, Сартакпай деп баатыр журтаган. Колон ошкош кејегелү, кош аркадый кабакту болгон. Колы-будынын балтыры десе: кайын агаштын урыдый бырчыт, катузы торт темирдий бүткен.

Айры туйгакту андар да, ай канатту куштар да Сартакпайдын огынан качанда јажынып болбойтон, ненин учун десе онын адучы-солооны сүрекей болгон.

Онын арчымагы качанда куру жүрбеген. Канжазында десе кара-боро чайлар ба, айла аннын семис эди бе туркаары жүрөтөн. Эркелеп азыраган жаңыс уулы Адучы-Мерген адазынын кара јорго адынын тибиртин јарым күндүк јерден угала, уткуп чыгар болгон. Јараш келди Оймок аннын-куштын эдинен алган жүзүн

курсак жазап, эки уйдын сүдинен амтанду аракы азып, карыган кайынын күндүлөп жүрөтөн болды.

Же атту-чуулу Сартакпай омок, тын каткырбас та, тапкан ырызына сүгүнбес те болды. Оны онойдо кунукчылду эткен немеркорум-ташка кыстаткан, көндүрө жолун таппай, түнге-түшке ыйлажып жаткан алтайдын сууларынын табыжы болды. Ол суулар таштан ташка согулып, онту сыгыттары токтобос болды. Бийик таштан ажып түжеле, кара жерге чоңилип тургылады. Алтайдын сууларынын көстөринин жажын, олордын амыры жоктон онтуларын Сартакпай тындап та, көрүп те чыдашпады.

Мөнүн башту Алтайдын кырларынан ала тошту тениске жетире сууларга жол ачып берерге ол шүүнип алды. Сартакпай бойынын уулын кычырып алала, мынайда айтты:

— Сен, уулым, күнтүштүккө бар, мен күнчыгашка барайын. Бу суулардын ыйын токтодорго болужалы.

Адучы-Мерген уулы Алтайдын эн ле бийик деген Кабак тайгага барды, онон Кадын суузына жол берерге, эптү жер бедиреди.

Сартакпай баатыр бойы десе күнчыгышта Жуулу-Көлгө келди. Он колынын ус сабарыла Жуулу-Көлдин жаратынан чийе тартарда, Чолушманнын суузы сабардын кийининен сүгүнчилү акты. Бу суунун жолуна канчала оок суучактар кожон-комусла келип, сүгүнчилү бириктилер.

Же бу суулардын омок кожондорына коштой, Кош-Агаш келтегейиндеги суулардын ый-сыгыттарын Сартакпай база укты. Бу тушта ол сол колын Кош-Агаш келтегейине сунала, ус сабарыла катуу жерлерди, мөнкү таштарды, көбүк кар чийгендий, чийе тартарда, Башкөстин суузы ол чийүлө сүгүнчилү мендеп акты. Кош-Агаш келтегейинен аккан суулар каткырыжып сүгүне бергилеерде, карыган Сартакпай бойы да чыдажып болбой каткырып ийди.

— Менин сол до колым иштеерге билетен турбай. Же ондый да болзо, онойдо иштеерге жарабас ок болор—деп айдала, Сартакпай баатыр Башкөстин суузын, Көк-Баштын жанында жылым кайаны жара согуп, Чолушманнын суузыла бириктиреле, он сабарынын чийүзиле ээчидип, Артыбашка жедип келди. Мында Сартакпай токтой түшти. Эк сагалын сыйманып, мандайынын терин арчып ийди.

— Акыр, менин Адучы-Мерген уулым кайда болотон? Ол меге не керек удур келбей жат? Сен, Кара-Тас, менин уулымды, Адучы-Мергенди, барып көрзөн, ол канайда иштеп жат.

Кара-Тас тын мойнободы. Кадын бажында Кабак тайгага учуп келди. Оңдо келеле, көргөжин: Кабак тайгадан Кадын күннин бадыжын көстөп ага бериптир. Оны көргөн Кара-Тас канадына тыштанарга да бербей, суунын кийининен ары учты. Алып бүгкөн Адучы-Мергенге Көксуу-Оозына жаба жедишти. Ол десе Кадыннын суузын тамла тескери, күнбадыш жаар апарып жаткан эмтир.

— Бу сен канайып турун, Адучы-Мерген?—Кара-Тас тын кыйгырды.—Адан сени Артыбашта экинчи күн сакып жат.

Бу ла тушта уулы Кадынды ойто чала күнчыгыжы тарта буруды.

Кара-Тас ойто Сартакпайга жедеге мендеди, канадыла кожондоп учты. Желип келеле, айтты:

— Атту-чуулу баатыр, слердин уулыгар эмеш жастырган эмтир, сууны күнбадышка агызып бараткан эмтир, эмди ойто күнчыгышка бурыды. Уч конуп мында болор.

— Якшынак сен, Кара-Тас, — карыган Сартакпай сүгүнеле, айтты,—сен менин айбымды уктын. Ол жетирген якшын учун качанда аштабас тойу жүрөтөн сүмеге үредип салайын. Сен чойлошкон бедиреп, жер каспа, курт бедиреп, агаш будагын тоолой кырлаба, кургак агашты кучактай тут, болот чокужынла солтуп, бойун мынайда кыйгырып ий: „Кийүк-кийүк! Караты-Кааннын уулы тей эди жат, кийүк! Сары торко тонын кийип, кара кумдус бөрүгүн кийип, тойго слерди келзин деген. Түргөн, түргөн келзин деген. Караты-Каан онойдо жакыган!“ Ол тушта жүзүн-жүүр семис курттар жарыш эдиш тыштына чыгар, сенин оозына бойлоры кирер.

Ол өйдөн бери бүгүнге жетире Кара-Тас Сартакпай өбөгөннүн айтканынча, курсактан аштабай, азыранып жүри.

Сартакпай баатыр, уулын сакыган айас, сабарын үч күнге кыймыктатпай туткан. Онын сабарынын алдына десе Алтын-Көлдөп, көлдүн суузы түүлип калды. Калганчыда уулы Кадынды жединип экелди! Адазы Алтын-Көлдөн Бийдин суузын жединип, күнбадышка көндүкти, уулы—Алучы-Мерген Кадынды сабарыла ээчи-

дип алып, база оноор ок мендеди. Ол бойынын ийделу аязынан бир де эмеш сондобой, тен кондукти. Удабай Бий ле Кадын келип туштажала, колтыктажып алып, жалбак Обь болуп, Тошту теисти костоп, Алтайдын жаркынду сууларына жол ачып кондугип ийдилер.

Адучы-Мерген адазынын алдына омок то, ырысту да гурды.

— Уулым,—Сартакпай уулына эрке коруп айтты,—Кадынды сен турген экелдин, же ондый да болзо, мен барыч корор кууним бар, албатыга эпгу-жолду эдип экелдин бе, жок по?...

Карыган адазы Обьтон ойто кайра, Кадынды орб басты. Адучы-Мерген адазынын кийининен эки тизези тырлажып басты. Удабай журуп, адазы Чамал суузын ажыра басып, Согонду-Тууга жаба жетти. Кенетийин чырайы карара берди: Кара кабагын жемире корди.

— Ой, уят-сыгыт, Адучы-Мерген —уулым! Сен Кадынды бутужына не керек онойдо мыйрыйткан? Улустар мынын керегинде сесе алкыш айтпас. Коомой эдиптирин, уулым!

— Адам,—Адучы-Мерген карузын айтты,—менин сабарым Согонду-Тууга тыгынбаста, онойдо апарган эдим.

Бу тужында карыган Сартакпай темир жаазын колго тутты, жаа кирижин тартып ийди, уч кырлу жес согоонын божодып ийди.

Монку ташту Согонду-Тууны тал каборто узе атты. Бир узук жер Чамал суузынын он жанына тушти, онон коо жараш карагайлар озуп, Бешпек деп адалды. Жаан узуктин бойы десе жарым кундук жерге келип, Унурлунын оозына тушти, Согонду-Туу деп адалып калды. Онон бери албаты-жон тунге-тушке ун успей, чике жол жазаган учун карыган Сартакпайды мактагылап жат.

Адалу уулду онон ары Кадынды орб жаратпай баргылады. Сартакпай орбкон коруп баратса: Кадыннын суузы турген эмтир. Таштан ташка согылат, бийик жарларын жемирег. Калжу буткен суу эмтир.

— Э-э, уулым, бир жаратган бир жаратка улуска журужерге чаптык суу эмтир. Улус канайып кечижер?— деп Сартакпай онойдо кайкап айтты.

Чобы оозынын усти жанына Сартакпай баатыр ташка отурды, Кадынды коруп кезе сананды.

— Шакла бу тужы, уулым, — ол эрмектенди, — суунын ортозына келижип жат. Мында жаан күр салбаганча болбос туру.

Адазынын сөзине жиит Адучы-Мерген карузын айдар күчи жок, арыганы сүрекей, бут бажына үргүлөп, салкындагы агаштый ары-бери жайканып турды.

— Барып амыра, кару уулым. — Сартакпай уулына жөбин берди. — Же жанысла уйуктаба, сенин уйин Оймок мени күндүлөп, ижимди сүүп турганынан улам сениле уйуктаар учуры жок.

— Слер бүгүн эмеш те амырабай, түниле иштенерге турганыгар ба, ада? — деп Адучы-Мерген адазына айтты.

— Качан улу керекти бүдүрүп турганда, уйку келбес учуру болотон, — Сартакпай уулына карузын онойдо берген.

Ол жалаң ошкош эдегине туудан түшкөн корум таштарды чогуу таажыды. Кере түжүне Саракакпай амырабай иштенген. Онын кийининде, бозом до кирерде бир де эмеш тыштанбай, онойдо ок иштеген.

Кадыннын суузы аткан октый ойлоп турган. Салкын агаштарды кабортодон бүктөп, жалындырып турды. Тенериде кара булут кайнап чыкты. Олор бойы-бойлорына удур кайкамчыкту учуп келип, табарыжып тургылады. Олордын табарышканынан улам, жаркынду жалкын түн каранууын үзе согуп, жарыдып турды. Оны көргөн Сартакпай, колын өрө кедүрүп, жалкынды тудуп алала, карагайды кастай тудуп, ол жалкынды ого кыстап койды. Тудуп алган жалкыннын жарыгына Саракакпай күрди эдип көндүкти. Ол таштарды бойы-бойлорына жаба тударда, олоры той балкаштый жапшыныжып тургылады. Кадыннын эки жарадынын ортозы он беш ле кулаш бсдолду аркан. Же күр кенетийин жемирилди.

Сартакпай ачынган бойынча, айу чылап өксөп ийди, эдегинде таштарын Эжеганнын оозынан Чобы оозына жетире күзүреде чачып ийди, тенеридий күзүрөй берди.

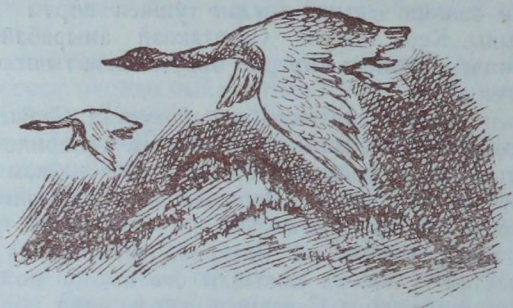
Ондый жаан табыштан улам, Адучы-Мерген ойгонды, Оймок келди көзин база көрүп ийди. Сартакпайдын казырланганын олор экү билеле, канайдар да аргазын тапкылабай, эки түней боро кастар болодо, Чуйды өрө көстөп, уча бердилер.

Уулы, келди кас болуп барганын билеле, Сартакпай олордын кийининен ары жүс пуд болор ташты таштады. Ол таш Куурайдын жаан жалагынын үстүги бажынча, эмди де жадыры деп айдыжат.

Уулы Адучы-Мерген, келди Оймок ол бойынча кастар болуп арткылап калды.

Жаныскан артып калган, карыган Сартакпай кунугып, кара жорго адына минди, алтын чүмдү жаланына келди. Айылынын эжигине келип түжүп, адынын ээрин алды, жарым кайаны жара тартала, жерге терен кадады, жалан болгон кежим-токумын жалбак ташка жөлбөй салды, бойы десе алтан жүзүн ак чечектерди төжөнбө, жетен жүзүн тынду чечектерди жастана жадып уйуктады.

Бу тужында изү жалкынды колго туткан, кату ташла күр салган, канча сууларга жол берген улу баатыр Сартакпай керегинде чөрчөгибис бождоды.

Коркышту айылчы

Бир катап боро борсук түнде андады. Тенери төзи тандакталганча жүрди. Күн чыккалакта, бойынын ичегенине ол мендеп жанды. Анчыларга туштабаска, ийттерге сестирбеске, калын баргаанын ортозыла, карануй жердин куйузыла батпандадып жанып жатты.

Бойынын ичегенине борсук жетти.

„Бррк, бррк...“ кенетийин ого сан башка табыш угылды.

„Бу не атазы болды?“

Борсуктын уйкузы чыга берди. Канча бар түктери ончозы мандайына жуулгандый билдирди. Ал-жүреги дезе кабыргаларын оодо соголо, арайла тыштына чыкпады.

— „Бррк-бррк“ — деген табышты мен качанда укпадым, түргөн барып база мендий ок тырмакту андарды ончозын кычырадым,

айу жайзаннын бойына айдадым. Жок, мен жаныскаан качанда
өлбөзим:

Борсук бойында онойдо айдынала, Алтайдын канча кобы-жикте-
рине, канча агаш-тажына жүрүп, көдүрө тырмакту анларды ончо-
зын жарлады:

— Ой, менин айылымда кандыйда коркышту айылчы келип
калыптыр! Кемнин жүреги жалтанбас, мениле кожо баралы!

Андар борсуктын сурагыла жуулдылар. Ончолоры кулактарын
жерге жаба тудуп, тындадылар. Чындап та айтпаза табышка жер
селендеп жат.

• Бррк, бррк... •

Бастыра андардын түктери өрө атырайып чыктылар.

— Же, борсук,— айу жайзан айтты,— бу сенин айылын, кандыйда
болзо, оноор бойун озо кир.

Борсук чала жалтанып, ары-бери аяктап көрдү; тырмакту
андардын жаандары онын үстине келгиледи:

— Кир, кир! Неге тырлажып [турын?— бойлоры коркыгылап
куйруктарын минип алган турдылар. Керде-марда не-не болзо
качарга белең болдылар.

Борсук айылына чике эжигиле киреринен корколо, тууразы-
нан касты. Ташту жерди казатаны коркышту күч! Тырмактары
бош эледи. Бир жанынан бойынын ичегенин үрөп турганына
сүрекей кородоп турды.

Адакы учында борсук бойынын амырап жадатан бийик оры-
нына жетти. Лымжақ жеңеске једип келди. Эмди көрзө, кандый да
неме: „Бррк, бррк...“— деп кажайат.

Мыйызы десе алын колын төжине карчый салала, козурык-
тап уйуктап жаткан, апагаш койон эмтир.

Андар каткыларына буурлары көжүп, токтоп туруп болбой,
жерде анданып жаткылайт.

— Ээ чаалда, койон! Койон десе койон! Койонноң борсук
коркыган!

— Уйадынды кайдар бектейзин?

Чындап та айтпаза, — борсук бойында сананды, — ненин учун мен бастыра Алтайга кыйгыргам? Ачынганын айдарга болбос болды, ак койоннын үстине келди:

— Кедери тайыл! Мында козурыктайтан тапты сеге кем берген?

Койон ойгонды: эбиреде бөөрүлөр, түлкүлөр, шүлүзндер, жеекендер, жер кискези база айу жайзан бойы мында эмтир. Койоннын көзи там тегерийди. Бойы дезе суудагы талдый тырлажып турды. Эрмек айдарга оозы ачылбайт.

— Же, не болзо, ол болзын! — деп сананала, бараксан эки будын жерге бектеп базала, борсуктын маңдайына калыды, онын маңдайынан дезе төнчөктөн калыгандый базала калыды! Ошон ары аралга жажына берди. Койоннын апагаш ичинен борсуктын маңдайы кажайа жолдоло берди. Эки буды дезе борсуктын эки жаагын кажайта жолдоп ийди.

Андардын каткызына агаш-таштар кожо каткырыштылар.

— Слор неге мынайда сүгүнижедилер? — деп борсук кайкады.

— Ой, борсук, маңдайынды, жаагынды сыймап көрзөн! Кандый жараш боло бердин! — деп андар айдышты.

Борсук жүзин сыйманды, апагаш түк тырмактарына кысталып калды. Оны көргөн соңында, борсук айуга комудалду келди.

— Улу таадам, айу жайзан, жерге жетире мүргүп турум слерге! Бойым үйде болбодым, айылчылар бойыма кычырбадым, козурык угала, коркыган эдим. Каяча андарды түйметкенимди кайдайын. Кайран айылымды үрегенимди кайдайын. Эмди көрзөгөр: бажым ла жаагым кажайды. Бурулу кулугур кайра да көрбөй, мантады. Мынын жаргызын эдип беригер, бурулуны карууна тургузыгар.

Айу борсукты кылчайып көрди. Анча-мынча ырап алала, база көрди, адакы учында мынайда айтты:

— Сенин комудап жүрген бүдүжини кайда? Озодо сенин чырайын жер ошкош кара болгон, эмди дезе сенин апагажына улустар да күйүнер. Ол жерге мен турбаганым, койон менин чырайымды кажайтпаганына мен комулап турум. Бу чып ла чын ачу! Айдары жоктон сүрекей ачу!

Жаан ушкүрүп ийеле, айу өрөкөн бойынын жылу да, жараш та айылына тайбандадып жанып ийди.

Борсук десе онон бери мандайы ла жаагы апагаш жолду жүрөп болуп калды. Кезикте мактанып та жүрөт деп айдыжат.

—Менин чырайымды жараш эдерге, койон көбөркий тын кичееген! Бис эмди оныла жажын чакка арташпас нажы болдыбыс. Менин айылымда койоннон артык айылчы эмди жок!

Јүс сагыш

Бир катап тўлкү ле туруна тушташкылады. Тўлкү бажын жабызадала айтты:

— Ээ, бараксан туруна, сенин будын турганыла экү туры ийне!

Туруна кайкаган бойынча, төмөн көрди, чындап та эки ле чичкечек бут эмтир, тўлкүнин дезе бир, эки, үч, төрт табаш. Кайкаган бойынча туруна оозын ачып ийди.

— Ой!—тўлкү кыйгырып ийди.—Ой, бараксан туруна, сенде бир де тиш жок туры ийне! Менде дезе одус алты тиш, жүс сагыш, гөрт сан, эки кулак, айдары жок жараш куйрук!

Туруна бош тарына берди. Ачынган бойынча, мойынын өрө чөйүп ийеле, ыраакта кижиге келип жатканын көрөлө, айтты:

— Ой-бай, күндүлү тўлкү, анчы келип жат!

Оны уккан тўлкү куйругун айра минеле, борсуктын ичегинине кире конды. Туруна оны ээчий кирди.

Анчы дезе олор экүнин онойдо кылынгандарын көрүп ала-
ла, ичегенди келип каза берди.

— Ой, түлкү, уду түлкү, — туруна ыйлай берди, — анчы биске
жууктап келет! Слердин будыгар төртү, одус алты тиштү, сагыжы-
гар жүс, сүме тапсагар, мынан канайда аргаланарыбыс!

— Аргазын бойын тап! Менде турганыла бежен сагыш артты.

Анчы дезе тамла жууктап турат...

— О-о-о кудай, түлкү, менин ижемчилү түлкүм, слердин бут-
тарыгар төртү, сагыжыгар бежен, мынан канайда аргаланарыбыс?
— Туруна сурап турды.

— Бойын аргазын тап. Менин санаам жер башка баргылап жат.

Анчы казып, жууктап келеле, турунанын узун будынан ту-
дуп чыгара тартып келди.

Турунанын куркуны мылтырт эдип калыптыр. Көзи тортло
тоштый сооп калган, жүреги амыр сокпойт. „Ичегенге тумчзла-
нып калган туры, байла,“ — деп анчы сананала, турунаны туура
таштап ийди.

База эмеш казала, көрүп турза: түлкүнин барбак куйругу
торко чачактый жайылып, тарландап жатты.

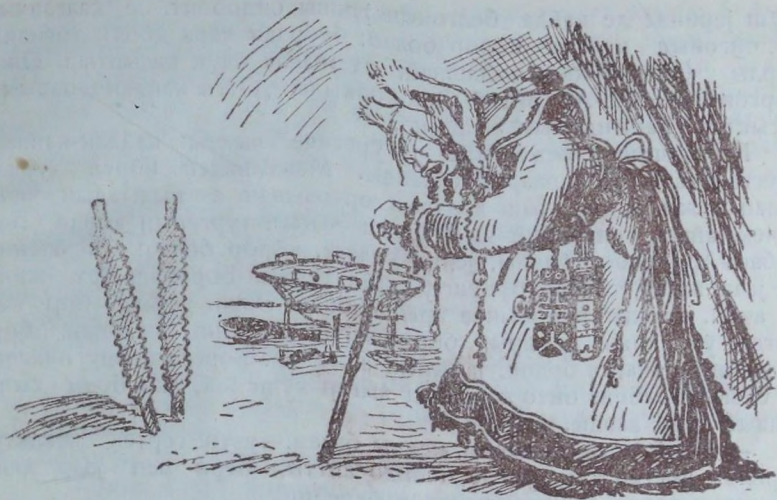
Анчы түлкүни куйругынан тудала, чыгара тартып, олтирип
алды, терезин жараштыра сойуп алала, арчымакка экчей тудуп са-
лып, сананды: „Айылыма келзем, бычкагын бөрүкке кожорым,
куйругын камчынын сабына буулап аларым, сыртынан дезе ал-
тын ондү жака чыгар. Акыр, турунаны база алып алар ошкош,
Ийттерге курсак байла болбой“.

Анчы кайра бурылды, турунаны жаткан жеринде көрбөди.
Эмди көрөр болзо, бийик тенери түбинде чыгып калган, керек
дезе ок-саадак та жетпес эмтир.

Эки кулакту, төрт бутту, одус алты тиштү, жүс сагышту түл-
кү онойдо базылды.

Жаңыс сагышту туруна десе канайда сүмеленип, тирүү арта-
рын жакшы билеле, бистин ады-чуу чыккан агчыны да мекелеп
ийди.

Боролдой-Мерген

Озо, озо, озо чакта, чанкыр кырлу Алтайда бир уул сыйыныла экү бскүске журтагандар. Карындажынын ады Боролдой-Мерген, сыйынынын ады Боробаш-Ару. Ол экү улус жок жышта жаткылаган. Карындажы андап барарга шыйдынала, сыйынына айтты:

— Кару сыйыным, Боробаш-Ару, мен үйде жокто аннын буурын отко тиштебе, кара киш жуурканды жамынба, кара агашту межеликке чыкпа, жаман болор.

Јети күн өтти, карындажы келбеди. База јети күн өтти, је карындажы жок ло жок. Албаты жок агаштар ортозына јадарга Боробаш-Аруга сүрекеј эрикчил болды. Ол бойында мынайда сананды: „Мен аннын буурын тиштеп койзом, оноң не болгой не?“ Боробаш-Ару аннын буурын јара кести, темир тишке кадап ийеле, от јанына тургузып ийди. Киш жуурканды жамынала, бойы кыйын јадып ийди. Канайда уйуктаганын бойы да торт билбеди.

1953

14958

Горно-Алтайская Областная
БИБЛИОТЕКА

17

Түш жеринде де кайда болгонун жакшы ондобойт. Же калганчыда, ойгонып келеле, көрөр болзо: буурдан кара көбүк төгилеп турды. Ол көбүккө чыдашпай, от мында өчүп калыптыр. Оны көргөн Боробаш-Ару айдары жок коркыды: „Отты кайдан табарым? Оттыкты карындажым апарган“.

Кара агашту межеликке жүгүргенче чыкты: кайдан-кайдан улустар таап, от сураарга сананды. Межеликтен көрүп турза: жылан бажы батпас, жыш аралдын ортозынан ат кылындый чичкечек, айас тенеридий чанкыр ыш чыгып турганын көрди. Боробаш-Ару оноор барды, једип келеле, көрөр болзо: сас өлөңиле жаап алган, салбар бүдүштү айыл турды. Боробаш-Ару эжити ачты, коркыган бойынча арай өлбөди. Эпши јанында бир карыган үй кижии јадыры, бир кулагын төжөнип алыптыр, бир кулагын жуурканга бодоп, јамынып алыптыр. Боробаш-Ару ичкери де базып болбой, ойто кайра да чыгар күчи жок, эки буды сынгандый тура калды.

— Э-э-э, сыйнычагым, менин балам,— узун сертек кулакту карыган эмеген тату үниле онойдо айтты,— бери мен јаар кел, бажынды тарап, шанкынды өрүп берејин!

Күндүзек Боробаш-Ару бойынан жаан улустын сөзүн укпай барар учуры жок болды. Жууктап келди, карыган үй кижинин сөги куулайып калган тизезин јастана јатты. Калганчыда Боробаш-Ару сурады:

— Слердин оттон бир турун береригер бе, јаанам?

Карыган кыйышпады. Боробаш-Арунын сүгүнгени сүрекей болды. Айылына түрген келди, ак јалбышту одын күйдирди. От јаранып күйген сонында, јалбыжы тенери түбине једип турды. „Је мен базала кырга барарым, маныр, согоно, ускум јулуп экеледим,“ — деп Боробаш-Ару бойында сананды.

Айылынан чыгарга сананды, от бажында чакыны эбиреде басты, је онын эдегинен кем де кайра тартып, божотпой тура берди. Боробаш-Ару ойто бурылды, јазап лаптап ајыктап көрди: јүк арайдан көскө көрүнер, чип-чичкечегеш учук эдегинен өдүп, от бажында чакыга орсй тартылыптыр. Боробаш-Ару бычагын алып, ол учукты кезип, Чанкыр Кайа ташка жүгүрип келди, јайнап, ыйлап мынайда сурады:

— Чанкыр Кайа таш, ачылзан! Менин тынымды корузан!

Чанкыр Кайа таш эжигин ачты, жайнап келген кысты бойына Бектеди. Алмыс эмеген дезе торко учукты колына ороп, жалаңдарды өткүрө басты, кырларды ашты, сууларды кечти, агаштарды аралай басты. Жылан бажы өтпөс, жыш аралды өлүп чыкты. Ол кижиге жийткен алмыс үй кижиге болгон, ол Боробаш-Аруны база жириге санаган. Ол эмди эки өскүстүн айылына жедип келди. Же мында бир де кижиге жок болды. Алмыс үй кижиге казаннан сурады:

— Казан, казан, Боробаш-Аруны көрдүң бе?

Казан канырт эделе, карузын мынайда айтты:

— О-о жайла, Боробаш-Ару эзен болзо, мен мынайып тоозыңга бастырып, кургап жадатан бедим?

Карыган үй кижиге оттон сурады:

— От, от, Боробаш-Ару кайдаар барды?

— О-о жайла, — от карузын айтты, — Боробаш-Ару эзен болгон болзо, мен ак кыбалга бастырып, үстү-жуулу курсак быжырбай, жадатан бедим?

Карыган үй кижиге орынга келди:

— Орын, орын, Боробаш-Ару кайдаар барды?

— Аа-аа... — орын кыярады, — бистин эрке Боробаш-Ару өлүп калды...

Эмеген орын алдына кирди. Козыр тиштү эдиректи көрди. Бу эдирекке Боробаш-Ару көп аннын терезин илеген, торкодой жымжак эдип, терелерди илейле, тон көктөп туратан болгон.

— Эдирек, эдирек, Боробаш-Ару кайдаар барды? — деп эмеген эдиректен сурады.

— Ол тирү, ол тирү! — Эдирек чатылдап чыкты. — Ол ойто бери келер болзо, менин тиштеримди базала эледер. Слер, жаанам, Жылым Кайа ташка барыгар, ол ондо.

Алмыс үй кижиге Жылым Кайа ташка жедип келеле, он тизеге чөбдөй отурды, он чачын эптү сыйманды:

— Мөңкү бүткен Жылым Кайа таш, Боробаш-Аруны меге бер! Жылым Кайа таш унчукпай, Боробаш-Аруны бербей турды.

Анча-мынча удаан болбой, андап барган аказы, Боролдой-Мерген жанып келди.

Оны көргөн карыган эмеген чычкан болуп кубулды. Же бастыра бойы кубулза да, эки кулагын кубултып болбоды. Кандый да ки-

жи көрзө, алмысты танып ийери јарт болды. Айдарда ол ат болуп кубулды, је кулагы ат кулагына база да түнейлешпес болды. Онын учун ол торт кулагы талбак койон болуп кубулала, арал төмөн мантай берди.

Боролдой-Мерген эки боро тайгылын койоннын кийининен божодып ийди. Эки ийттен коркыган койондор ончозы аңчыга удур чыктылар. Јанысла јаан деген койон ойто арал төмөн мантай берди.

Боролдой-Мерген алаатыбады, јаа кирижин кайра тартты, јети кырлу јес согонын божотты. Алтан айры табыш угылды, ағаш-ташка јанылана берди, оодуш кулакту алмыс эмеген чалкайта јыгылды. Јес согоннын өткөн јеринен кара албаты буркурап чыктылар, Азыйда алмыска јуттырган албаты-јон Боролдой-Мергенди курчап келеле, мындый сөслө јаныс айттылар:

— Күни јок бистерге күнди сен көргүстин! Айдагаскан бистерге айды сен сыйладың. Айланайын Боролдой-Мерген, койондой сен апагаш бол, койдон сен семис бол! Јүс јашту бол, јүгүрүк ат мин!

Сүгүнген албатынын табыжы арка-јонго јанылана берди. Ак өлөңгө анданыжып, айга-күнге сүгүнижип, ағаш јилегинен үзүп јигилеп, айыл тудар јер талдап, ары-бери бастылар. Бу тужында Боролдой-Мерген Боробош-Ару сыйынынын ыйлап турганын көрүп ийди. Аказы сүгүнгенине сөс тапай калды. Алаканыла сыйынынын јажын араай арчыды, эрке үниле мынайда айтты:

— Ыйлаба, кару сыйыным! Албатынын јеткерин, алмыс эменди өлтирдим. Эмди амыр јадарыбыс. Коркор неме јок!

Торко-Чачак

Озо бир чакта Алтайда Торко-Чачак деп атту кыс өскөн. Жодырадый кара көстү, эки кабагы содоныдый бүткен.

Бир тушта онын карыган адазы оорый берди. Энези кызына айтты:

— Кару кызым, Торко-Чачак, кайралду камды барып кычыр. Түрген жүр, эрке кызым, Торко-Чачак.

Кызычак жаңыс адына минип алып, камды көстөп жүрүп ийди.

Камнын жаткан айылы кааза болгон. Айылы түрген суунун жаратында турган.

Кам, айылынын эжигин ачып, от жапына отуруп алала, кайын урынан чөөчөй жазап отурган. Кабагы онын аралдый, сагалы төрт жерге једе өскөн. Торко-Чачакты ол ыраактан көрүп ийди.

Ат жазалы үренчидий шыныражып, чачактары ай жаркынын-дый мызылдажып, Торко-Чачак келип жатты.

Оны көргөн камнын он колындагы бычагы тизезине түжеле, кан чыгара чийе сокты. Сол колындагы чөөчөйи от жаар тоголоно

берди. Көргөн көзин жумарын ундун, ачкан оозыла эрмек айтпай, тым отура берди. Торко-Чачак үч катап айтты:

— Улу адабыс, менин адам оорып жат. Бир болужыгар жетиригер!

Же, Торко-Чачак сегизинчи катап айдарда, кам терен уйкудан жаны ойгонгондой, үч катап эстейле, карузына мынайда айтты:

— Эртең тан адарыла слерде болорым.

Уйкудан улустар тургалакта, аркада күүктер ойгонголокто, айылдардан ыш чыккалакта, көп күзүнчиктердин табыжы шынырап чыкты, тереле жапкан түнүрдин табыжы угылды. Көп ийттер үрүп чыкты, чедендеги койлор мааража бергиледи.

Оору обөгөннин айылына кам тан аткалакта једич келген. Эрмек јогынан адынан түжеле, айылдын эжигин ачып кирди. Онын уур тонын ла тегерик түнүрин улустар айылга алып келдилер. Јес көстү түнүрди эски каптын үстине эликтин терезин јайала, ондо кејегезинен (кайыжынан) буулап койдылар. Онын алдына јалбак ташка отту костон салала, јараш јытту арчынды өртөп койдылар. Кам эртен турадан ала энирге јетире бөрүгин көзине јемире кийеле, үн јок отурды, керек дезе курсак та јибеди. Түн кирген сонында, кам түнүрийн отко кургаты. Манјакту тонын күзүнчиктерин күзүредип кийинди. Сары үкүнин канадыла чүмдеген бөрүгин көзине кептей кийди. Мөндүр ошкош ак сур топчылар эки јаагына тоголоныжып тургылады.

Кам үч—төрт катап эстейле, туруп чыгып, бар үниле кыйгырып ийди. Тижин кыјырадып, тумчугыла јылкы мал чылап бышкырып турды.

Кам камдап токтойло, бир агаш ајакка толтыра аракыны јаныс тынып ичип ийди. Тепшиде јаткан эчкинин өкпө-јүрегин алган бойынча, јаныс чайнам эдип јудуп ийеле, кату сырғынду мынайда айтты:

— Торко-Чачакты тутканчала јок этсин. Ол албатыдан бүткен јараш кыс эмес, јердин-суунын ээзи. Бу кысты јок этпезегер, слердин албатыдан јаантайын оору айрылбас, үй улустардын балдары кырылар, уйлардын бозулары кырылар,

Оны уккан үй улустар көңкөрө јыгылдылар. Карыган эр улустар көстөрүн јаба туттылар, сабарларынын оргозынан изү јаштары сызылып чыгып отургылады. Јинт улустар эки катап кызаргылады, эки катап кугаргылады.

— Торко-Чачакты агаш күпке бектезин,—кам оңоң ары айдат, — ол күпти тогус темир курчуула кагала, түрген сууга салып ийгер.

Кам тонын канжалайла, түнүрин жүктенип, адына минеле, жана берди.

—Эй,—кам бойынын жалчыларына кыйгырды,—түрген суунун жарадына барыгар, суу меге бир күп агызып экелер учурду. Оны тудуп алала, ачып көрбөй, менин айылыма экелеригер, бойыгар ыраак, агаш ортозына барарыгар. Кыйгынын, онтунын жаңылгазы агаш ортозына жайылза, ойто келбегер. Менин айылыма үч күн өткөн соңында киреригер.

Камнын кату жакылтазын улустар жети күнге бүдүрерге жүректери барынбай отургылады. Торко-Чачак жети күнге ыйлады. Сегизиячи күннде улустар тыт агаштан күпти эделе, тогус темир курчуны кагып, Торко-Чачакты ого отургызала, түрген сууга салып ийдилер.

Ол күн десе бир Балыкчы деп атту өскүс уулчак түрген суунун жарадында кармактап жүрген. Жаан күпти ол уулчак озо көрүп ийди, оны тудуп алала, жажыл жапажына экелип, малтала түбин кодоро согордо, күптен бир кыс чыкты. Балыкчы колында малталу, бир кезекке көзине бүтпей тура калды. Жүреги аспан чылап секирип чыкты.

Ачап камнын кылыгын Торко-Чачак Балыкчыга тоолой айдып берди. Балыкчы кысты күптен чыгарала, оноор бойынын тудураган сары ийдин сугуп, катап сууга салып ийди.

Камнын жалчылары күпти тудуп, айылга экелип кийдиреле, ойто баргылады, ненин учун десе, кам бойы онойдо жакыган. Же олар айылдан тын ыраагалакта, кыйгы, онту, улуш угылды.

— Болужыгар! Болужыгар!—деп кам кыйгырды.

Же жалчылары оңон түрген качып жүгүргиледи. Ненин учун десе, кам онойдо жакыган.

Үч күн өткөн соңында, олар ойто бурулдылар. Кам отко кечире жыгылып калган эмтир. Онын кирлү тамагын кем үзе кемиргенин жалчылары оңдоп болбодылар.

Торко-Чачак жажыл жапашка Балыкчыла кожо журттай берди. Же кара жаңыс коомой болгоны, олар эмди жиир курсактан тутай бердилер, ненин учун десе Балыкчы балык тудуп болбой барган.

Ол эмди тун-туш Торко-Чачакты ла көрүп отуруп боло берди. Барып кармактаарга, Балыкчы кармагын алып, канча катап басады болбогой! Же бир алтам базала, онын кийининде ойто ло көрөр. Каа-жаа албаданып, эмест ыраада басса да, Торко-Чачак көрүнбей калза ла, онын чырайын көрүп аларга, ойто жанып келер, ненин учун десе Торко-Чачактын көзи јодырадый болгон, кабагы солондый, чырайы кызыл марал, шанкызында алтын јыла-маштар кожондоп тургандый болгон.

Айдарда Торко-Чачак бир жалбак кайыннын тозын алала, курч бычакла бойынын чырайын ол тоско јараштыра кезеле, суунын јанына апарып кадап салды. Эмди Балыкчы кармактаар болды. Онын сүринен көзин албай көрүп турды.

Бир катап кармактап турала жаан балыктын тиштегенин Балыкчы билбей калды—кармактын сабын ычкынып ийди. Кармактын кылы десе суунын јарындагы Торко-Чачактын сүрин кадаган агашка орой тартылала, ол агашты сууга агыза берди. Оны уккан Торко-Чачак ыйлап-сыктап тура берди, эки јалмаш согунды, алты шанкы јулунды. Ый өткүре мынайда айтты:

— Ол каазаны кажыла кижі көрзө, бери келетен туру! Кайдан билер, менин сүрим кемнин көзине озо көрүнөр? Калак, Балыкчы, мынан кач, оло сени өлтирер! Бу сууны јараттап өрө бар, көк эчкинин терезинен јакы көктөп ал, көк торбокко минип, ойто јана бу сууны јараттап төмөн ала, мени бедиреп бар.

Ол суунын барып токтогонунда Кара-Каан деп каан јуртаган.

Онын кулдары сүрлү каазаны тудуп алдылар, Торко-Чачактын сүрин көргилеп, иштеер ижин ундып койдылар. Бөрүктерин суу агысты, малдары таркап бастылар.

— Бүгүн байрам деп слерге кем айткан? Кемнин тойын тойлоп турыгар?—Кара-Каан кулдарына јаба једеле, онойдо кыйгырды.

Бу тужында ол каазада сүрди көрүп ийди. Кулдарынан оны былаап алала, аттын тискинин ол сууны өрө бура тартты. Кара-Кааннын кийининен онын баатырлары, кезерлери, алыптары мантаттылар.

Јажыл жапашта Торко-Чачак јаныскаан отурган. Казыр бүдүштү черүлерди, Кара-Кааннын бойын да көрлө, ол ыйлабады

да, каткырбады да. Кара-Кааннан ол коркып, эрдин ачып, эрмек айтпай, жүзүн күмүш жагалду, сүт ак боро атка минип, кожо жортуп ийбей кайтты.

Үч жыл өткөнчө Кара-Кааннын журтында Торко-Чачактын эрмектенгенин бир де кижини укпады. Үч жылга ол күлүмзиренип, тиштерин бир де кижиге көргүспеди. Үч жылга ол ыйлабады да, үч жылга ол каткырбады да.

Кенетийин бир күн эртен тура Торко-Чачак эки алакан чабынды, омок сүгүнип каткырды. Түргөн сууны жараттай көк эчки жакылу, көк букачка минген, бир жиит кижини клеетти.

— Айланайын, Торко-Чачагым, сен ол самтар кижини көрөлө, каткырдын эмеш пе?—деп Кара-Каан сурады.

— Э-э, ого каткырдым!

— Айланайын, Торко-Чачагым, сенин ондый кижиге каткыратаныңды билген болзом, мен бу үч жылга мун каттап букага минер эдим. Же алдырбас, эмди де мен сени ойнодорым.

Кара-Каан Балыкчыны өргөөзине кыйгырып алала, буказын берзин деп жакарды, эчки терези тонын албанла былаап кийди. Бу тужында ого Торко-Чачак жууктап келеле, араай айтты:

— Менин бажым билген, кааным! Слер көк букага минеле, эртен күн чыгып турардала, ол бийик кырдан ажып, бери келеригер. Ол тушта мен слерди тажуурда аракылу, алтын аякта кымысту уткуп аларым.

Оны уккан Кара-Каан кичү баладый сүгүнди, көк букага минеле, бийик кырды ажа берди. Торко-Чачак десе канча баатырларын бойына алдыртала, мынайда жакыды:

— Эртен күн кырдан көдүрилзеле, көк эчки тонду, көк бука атту, жердин-туунын ээзи бис жаар келер. Оны өргөөгө жууктаптай олтиригер.

Оны уккан баатырлары түниле өргөөни эбиреде каруул туттылар. Тан адып, күн чыкканда, бийик кырдан көк эчки жакылу, көк букага минген кижини көрүнди. Оны өргөөгө жууктаптай, баатырлар удур келип, үлдүлө чапкылады, жыдала кадагылады.

— Слер, бийттү-куртту танмалар! Мени, Кара-Каанды, олтигерге турыгар ба?!—Кара-Каан алтан айры кыйгырды.

— Э-э! Жердин-суунын ээзи, эмди Кара-Каан боло бердин бе? Жок, бисти мекелеп болбозын!

Кара-Каанды бойынын баатырлары ийт жиір сеги жок,
ийнеге келер терези жок эдип олтирип койдылар.

Торко-Чачак десе ӱскӱс Балыкчыны колынан тутты, жажыл
жараш жапажына кожон-каткыла жанып ийдилер.

Ғылдыс ла уй

Тургуза 6йд6 уй ла ат наҗылар эмес, же олар качан да т6р6-г6нд6р болгон деп айдыжат. Бир кагап җайгыда ол эки наҗы җажыл-җаланга одорлоп баргылаган.

— К6рдин бе, ол койу с6т 6л6нди? Онон җизен, уй эҗем!— ат к6ндилеп айткан.

— Ой, акам, ол сары чечект6 атка-амыр деп 6л6нди к6рз6г6р. Онон слер җигер.

Эк6 онойдо эрмектешкилеп, канча кырланды керип җургиледи. Из6ге кабыргалары карара терлегиледи. К6б6г6нд6р оларды ко-жонло курчады. Онойдордо, олар сер66н җер бедиредилер. Койу аралду, соок кара суулу б6кке келгиледи.

— М6-6, ат акам, м6-6-6...—уй араай м66р6й берди.— Ол саста кандый неме җадыры?

Ат бажын араай к6д6реле, аҗыктап турза: казан ошкош кара ойдыкта 6лкер деп җылдыс макалу уйуктап җатты.

Ат алын қолын 6р6 к6д6реле, уйдын оозын туйгагыла туй тутты:

— Бшш... мөөрөбө! Ол уйуктап жатканча, жерге былча базып ийелдер.

— Мө-ө-ө, мен озо көргөм! Озо мен базатам!

— Акыр! Жүүлгексобе! Сенин туйгагын да кичинек, чыдалын да ас. Сен чыдап болбозын,— деп ат карузын берди.

Же уй ат аказынын сөзүн укпай, бастыра төрт саныла уйуктап жаткан жылдыска чурап ийди.

Жылдыс чочыган бойынча, туйлап чыкты. Уйдын туйгактары тал кабортодон жарыла берди, ол жарылган жерден үлкер тенери өрө уча берди.

Ат киштеп айдат:

— Эмди бойыннын буттарынды көр. Айрууш ошкош! Бис экү эмди төрөгөндөр эмес.

Онон ол торко ошкош куйругын шыйманып, кайра да көрбей, мантап жүрө берди.

Онон бери уйдын туйгагы эки болуп калды.

Үлкер деген жылдысты жайгыда тенериден де тапазын, жерден де тапазын. Ол жайгыда туйгакту малдан коркыйла житкек саска түжүп, жадып уйуктап жат деп, айдыжат.

Гараш Газалду көрүк

Алтайда бир карыган айу журтаган. Онын сүүген курсагы мөштин кузугу болгон. Ол айла жагысла мөшти энчиленип, онын кузугын алатан. Ол мөштин жооны сүрекей, алты кучак болгон. Будактары десе койу, бүри жажыл торко. Онын төзине жай болзо, жанмыр түшпес, кыш болзо, кар түшпес болгон. Браактан көрөр болзон, он мөш жагыс тазылдан өскөндий. Ол мөшти карыган айу өскө ан-куштан да, улустан да сүрекей кичееп корулаган. Жоон мөштин төзине айу өрөкөнгө журттаарга сүрекей жакшы болгон.

Же онойдо жүреле, бир катап айу мөштин төзине келди, көрөр болзо, мөштө кузук жок. Айу мөшти айландыра басты, бойынын көзине бүтпей барды. Чыгып көрөргө, будактан тартынды, белинде корголжын буулап салгандый, уур билдирерде, ол бойына сананды: „Удаган курсак жибезе, уурзый беретен немези бе? Байла, карыганым ок болор“.

Мөштин будактары кайыш чылап бүктелижип, арайданла

сынбай тургылады. Карыган мөштин бажына чыгала, кажыла будакты ончозын шиндеп көрди. Мөштө кузук жок болуп калыптыр.

Экинчи жылда база келди, кузук ошкош ок жок болды. Калганчыда, үчинчи жылда база келди,—ол ок куру бойы болды.

Айу бойынын күрөн самтар түгүн айкап көрди: тортло өртгөндий саргарала, бсртуп калыптыр.

— „Э-э-э, ма-а-аш, менин өним кандый сүрекей коомойтыган!“—деп койу агашты аралап, карыган айу курсак бедиреп базып ийди. Түргөн сууны кечип барды, корум көчкөзүн кечире базып, торкодый өлөндөрди былча базып, барып жатты. Канча андарды коштой өтти, көс кылчырыла олорго көрбөди.

— Брык, брык, сук, сук!—кенетийин көрүк жаан айудан коркыйла, кыйгырды.

Айу токтой түшти. Он колын катап көдүрди, ичкери базарга сананган бойынча, жаан тынбай да, кенетийин колын ойто түжүрди...

— Э-э-э... ма-а-аш, мен канайып ундым?... Көрүк сүрекей кичеемкей ан эмей. Ол үч жылдын курсагын ажындыра белетеп алатан. Акыр, акыр, акыр! Онын ичегенин казып көрөр: онын үкпектери качанда куру жатпайтан,—деп айдала, ол кара тумчугула жерди жытап барды. Таап алды. Карыган бойына жер казарга күч болды. Жаан тазыл учуралды. Тишле тиштеди, тиш тыгынбайт. Табажыла тартты, күч жетпейт. Айу күчин тартынды, алаканла карагайды сокты, карагай жыгылды. Экинчизинде кайынды тартты, кайын жериле кожо кодорылды. Ол табышты көрүк угала, сагыжы жогыла берди, жүреги оозынан арайла чыкпай жат. Сол табажыла оозын жаба тудунды, көзинин жажы көлдий төгилди. „Ондый жаан айуны көрөлө, не керек кыйгырдым болбогой? Оозым менин жытылзын!“—деди.

Көрүк жүк арайдан ичегенинин тууразы жаар бир кичү жерди казып алала, ондо жажынды. Айу калганчыда ичегенин түбине жетти, калын табажына бир кузук учурады. „Э-э-э... ма-а-аш, көрүк сүрекей кичеемкей ан деп мен айтпай кайттым,“—айу сүгүнүп айтты.

Айунын чырайы жарый берди. Сүгүнгенинен улам, көзинин жажы мөлтүрөп келди. Онон ары сунала, онон көп кузук тапты. Айу тын сүгүнди:

— Э-э-э... ма-а-аш, база бир кезек жүрер турбайым! Бу эрке көрүкти неле мен алкайтам? Неле оны сыйлайтам?“

Айунын аштаган карды тойуп, арыган сыны түзелип, түги алтындык жалтырай берген. Жаан айу айландыра көрди, бойун эбиреде сыйманып, көрүккө сыйлайтан неме таппады. „Оскөнің курсагын жип алала, алкыш айтпай барарга да уятту болор меге. Бу эрке көрүк кайда барган болотон!“—деп айландыра айкадаы, же көрүк көрүнбейт. Онон айу ичегеннин тууразы жаар айкадаы, ондо бир кичү ойдык жер көрүнди, ондо көрүктин куйругу тыр-ландап жатканын көрүп алды.

— Э-э-э... ма-а-аш! Айыл ээзи мында турбай. Алкыш болзын! Укпегин качанда куру жатпазын. Слер бойыгардын жакшыгар керегинде, качанда ырысту болыгар. Слердин акту колыгарды, бар жүрегимнен бек тудайын!—Айу онойдо айдала, он колын көрүк жаар сунды, же көрүк десе айунын тилин ондоп болбой жат. Бойына жууктап келген кара табашты көрөлө, тын кыйгырды:

— Брык, брык, сык, сык!—деп чыгара калыды.

Айу десе оны сол колыла тудала, айтты:

— Слер кичинекке алкыш болзын, аштаган мени тойгыстын, арыган мени амыраттын. Качанда карыбас жаш болыгар, качанда жоксырабас бай болыгар деп, айдып турым.

Көрүк айунын тилин билбейт: оныла ол качанда эрмектежип жүрбеген. Ол түрген айрыларга жат, айунын кату алаканын курч тырмагыла тырмап турды, же айунын алаканы керек десе онон кычыкайланбай да турды.

— Э-э-э, ма-а-аш, менин тилим ондобой, кайда бүткенигер слер? Алкыш болзын деп, айдып турым ийне! Мен канча катап айдып турым, слер десе бир де кару бербедигер. Ого тегин бир кичинек күлүмзиренетен болзогор кайдат. Мен слерге быян айдып турым ийне. Же уксагар, алкыш болзын!—деп айдала, айу унчыкпай барды.

Көрүк десе бойында сананды:

„Айу мениле эрмектежип божогон, эмди жийтен туры.“ Калганчы күчин тартынып, айрыларга албаданды.

— Э-э-э, ма-а-аш, менин сөзимди билбей турганын бу ба?— Айу айтты.

Он колын өрө көдүрелe, көрүктин бажынан ала куйругына
жетире арказын беш сабарла сыймады. Айунын кирлү беш саба-
рынын орды, көрүктин арказына беш жараш кара жол болуп, артып
калды. Ол өйдөн бери көрүктин калдыгы, айу өбөгөннин сыйлап
берген кеен чүмин эрик жокто кийип жүрилeр.

Оскүзек ле Алтын-Чач

Кускун учуп, учына жетпес, куба чөлдин жаказында, саныскан учуп, учына жетпес, сары чөлдин куйузында, тошту тайганын элегинде жүрекче айыл турган, онон жүлүнче түдүн чөйилип турды. Айылда десе кара күрен чырайлу Оскүзек деп уулчак журттады.

Ол күрен уйдын сүдин ичип жатты, сары эчкиле ойноп жүрди, күрен адына минип, жорыктап жүрди.

Бир катап Оскүзек уйкудан ойгонгон бойынча күрен адын тушкырды, ады удур киштебеди, уйын өөлөди—уйы жок, эчкизин кычырарда, база жок болды. Айландыра көрүп турза, тошту тайгага чыга берген, жети бөөрүнүн изи жатты. Оскүзек тын ыйлады:

— Кайра көрзөм, көлткөмнөн башка неме жок, кармай туткамда, эки кулагым тудылат. Болужар меге адам жок, килейтен меге энем жок. Уйадан түшкен жаным жымыртка кайда да чиризе, түней эмей. Бөөрүлөрдөн очим албаганча, кайра ойто жанбазым!—дейле жүрекче айылынан Оскүзек барды.

Түжин басты, түнин басты, бийик туунун чичке бажына чыгып келди. Ичкери базайын деген бойынча, түби жокко уча берди. Мында күн де жок, ай да көрүнбес жер болды. Өскүзек кыйгырды. Ол кунукчылду жангыс көөркийдин ыйы кан-керенин жүрегине кадала бергендий болды. Кан-кере канадын кымынды, алыс оронун түбине аткан октый шунуп түжеле, болот кайыкту будыла Өскүзекти туткан бойынча, једер јерине јетирип койды. Ондогы јердин агаштары јажына јажыл туратан эмтир. Мында эрке үндү күүктер јыл айлана эдетен эмтир.

Өскүзектин чике одожында, таш ичегеннин эжигинде јети көк бөөрүлөр узун ээктерин кату колдорынын үстине салып алган јаттылар. Өскүзек узак сананбады, курындагы малтазын суура тартты, јети бөөрүге чурап келди:

— Менин күрөң адым кайда? Күрөң уйым кайда? Сары эчким кайда?

Онон ары не болгонын Өскүзек билинбеди. Јаан куйда јатканын бир ондоды. Јерде јайганы үзеле кара айулардын терези эмтир. Ай билдирлү, күн билдирлү мандык торко көжгөлөр турылар. Јети бөөрү алтын аякка чай уруп, алтын тепшиге каазы-карталу эт чогууп, Өскүзекти күндүлөп тургылаган эмтир. Өскүзек сүрекей тойды.

— Эмди Слер бойыгардын малыгарды көрөр күүнигер бар эмеш пе?—деп, јети көк бөөрүлөр сурагылап турдылар.

Өскүзек таш өргөөдөн чыкты. Семис күрөң ат бойынын торко ошкош јалыла эркелеп тургандый, оны јабып ийди. Бозуторбогын ээчиткенче уйы база удур келди; эчкизи дезе уулагын ээчидип, сагалы тарбандап келди ок.

— Мындыј јакшы айылчыга, сеге нени сыйлап берерибис?—деп јети бөөрүлөр сурады.

— Кысканбайтан болзогор, слердин улаада турган сары күчүгешти беригер.

Ол сурактын ачузына чыдашпай, јети көк бөөрүлөр ары көрүп, ыйлажып ийди, ойто көрблө, мынайда айдышты:

— Күчүкти алгайзын, база канайдар.

Өскүзек сары күчүккө экү, куакай кызыл көчкө таштарды одура, чечектери онбос јараш јытту јодыралардын оргозыла јанды. Түби жок саска да учурап јүрди, көс јетпес кырды да

ажып клеетти. Боро кумакту чөлдөр дө өтти. Же жолдын учы билдирпейт. Айыл журты көрүнбейт.

Оскүзек бир жалбак ташка отурала, көзин жыкла жумала, айтты:

— Өлүм, түрген кел! Торолоп жаткан мени сеге аларга белен болор.

Же өлүм келбейтир. Оскүзек көзин көрүп ийди.

Бу не атазы боло берди? Жанында алтын табак жалыры. Ол табакка толтыра аламар-чикир аш-курсак эмтир. Оскүзек онон тойо ажанды, сары күчүгин база тойо азырады, бойы макалу амырап калыптыр. Эмди өрө турала көрзө, онын алдында куба чөл жадыры, тошту тайганын эдегиндеги жүрекче айылы ыраак жокто туры. Оскүзек айылга киреле, отыгын шыйт эттире чагып ийди, жалбышту отгы жаанадып ийди. Эмди көрүп турар болзо, кара казанга толтыра сүт жадыры, агаш аяктын кырынан кайнаткан сүттин каймагы ажып жат, жес алгыйда десе коюу кара чай кайнап туры.

— „Мыны кем белетеген болотон?“

Оскүзек эчки терези төжөккө жадала, көзин жыкла жумып ийди.

Энирден ала таң атканча, ол кыймык та этпей жатты. Күн жажы жерде тал түштен кыйган, Оскүзек десе жатканча ла болды.

Тал түш кыйганда, сары күчүгөш токтоныкпай тура берди. Бир эки катап кынзыды, онын кийининде силкинип ийерде, ийт кеби түже берди. Кеен кыс отко жууктап келди. Эки сыргазы—эки ай ошкош. Кабагы солоньдый бөкөн, килиндий кара эмтир. Алтын шанкызы эрке жайымып турды.

Оскүзек ийт терезин келип алды, жараш кыс десе эки тизе согунды, алты шанкы тартынды, ачык көзи толтыра жаш болды.

—Менин ийт кебимди бойыма беригер! —деп кыс калганчыда кыйгырды.

Оскүзек эки тизе чөбөдөди, ээчиде мынайда айтты:

— Кирлү колло слерди тутпайын. Сурак берерге слерден жалтанадым, же ненин учун слер ийт болдыгар?

—Мени Караты-Каан кудалаарга санаган. Онон артып калардын керегинде, карындаштарым ббөрүлөр болгылады, мен десе ийт болдым. Менин адым Алтын-Чач эди. Менин ийт кебим ойто беригер!

Оскүзек ийттин терезин алтын кайырчакка сукты, алтын кайырчакты менүн кайырчакка сукты, мөнүн кайырчакты темир кайырчакка сукты, темир кайырчакты агаш кайырчакка сукты, — ончозын жазап бектеп салды.

Бир кагап Караты-Кааннын төрт кулакту сүт ак боро айгыры жылайды. Ол айгырды бастыра сүт ак боро жылкылар ээчий берген. Олорды бедиреп, Караты-Каан бойы атанды. Көслө жедерден бери Караты-Каан ончозын аяктайды; же жалан ак жылкызы көрүнбейт. Аттын тискинин ойто кайра тартып, жанарга жүргөйчө, кенетийин куба чөлдин жаказында, тошту тайга эдегинде күндий жаркын көрүндү.

Караты-Каан кезе аяктайды: көрөр болзо, ол жалбыш жүрекче айылдан чыгып жат. Караты-Каан торко тоннын эдегин такымына кыстады, сегис кырду камчыла кара жоргозын сокты. Кара жорго ады ай канатту куштан, адын ийген согоннон түргөн барды.

— Э...эй!—Караты-Каан жеделе, кыйгырды. — Кемнин айылы күйүп жат?

Оскүзек коркыган бойынча ийт кепти чыгарып берерин ундып ийди. Алтын-Чач бүдүтү бойы чыга жүгүрдү.

Бу ла тушта Караты-Каан билди: ай да жарып жаткан эмезин, айыл да күйбей турганын, бу десе Алтын-Чачтын чачы эртен турагы күнге чагышталып жатканы болды.

Кара кырдый кабагын Караты-Каан жемире көрди. Түргөн суулар жарат үскендий, калын эрдин жара тишгенди, ат тискинин кайра тартты, ак боро жылкыларын ундыды, кайра да көрбөй, ичкери мангагы, ак өргөбозине жаба жетти.

Ол бай ширезине отурып болбой турды: ширее кызу таштый билдирди. Ол курсак жип болбойт: тамакка кыйгак сөбк, кадалгандый. Ай капгыргазынан чаазын алды, буг бажына мендеп бичиди:

„Мен, атту-чуулу Караты-Каан, Алтайда албатыны бийлеген, канча жүзүн малы-уйун энчилеген, канча кааннын аказы, канча байдын жөбжөлүзи мен; үрүп чыгар ийди жок, үйгөн сугар ады жок сен Оскүзекти мөрөйгө кычырып турум.

Керде-марда сен кан-керенин уязындагы алтын жымыртканы экелген, алтан жүзүн тил билишпес эли-жонум сениий болзын. Алтан жүзүн өнин ылгаштырбас малымды сен ал.

Je керде-марда мен, атту-чуулу Караты-Каан, сени айылынган таап алзам, Алтын-Чач менин болор. Ол тушта будынды кезип, бажына саларым, бажынды кезип, будына саларым.

Бу сайгама бичикти бичиген кижн мен, кара јорго атка миген Караты-Каан болорым.“

Түндүкте отурган эки карчагаларына кылчайып көрди, кату сырғынду Караты-Каан мынайда айтты:

— Аткан октон, айткан сөстөн түрген бу бичикти јетиригер!

Карчагалар каан бичиген бичикти алгылады, канаттарын јайа тудуп, јүрекке айылды көстөп учуп келеле, түндүктен бичикти божодып ијеле, ойто јана учтылар.

Бичикти Алтын-Чач кычырды. Онын јүзи эки катап карарды, эки катап кугарды.

— Караты-Каан сени кан-керенин уйазынан алтын јымыртка барып экелзин деп јаткан эмтир.

Ол күннен ала Оскүзек түште амыраш јок, түнде уйку јок көндүге берди. Јыл айдый өтти, айлар күндий өтти. Јай келгенин јарын бойго күн тийгенинен билип, кыш болгонын јаказына кар түшкенинен ондоп барып јалат. Онојдо барып јатканча, кенегинин кара булут кайыла берди. Тогузан тогус будакту күлер теректи Оскүзек көрүп ијди. Ол терекке оролып алган јыланнын көстөри будактар ортозынан сурлап көрүнөт. Теректин бажында дезе кан-керенин эки балазы араай ыйлагылап отурдылар.

Оскүзек јыланнын тош көстөринен, бойынын јылу көзин бултаартып ијди. Темир јаазын тееп тартты, тынду согонын эптей тутты. Оскүзек јаазын божотты. Јеек јыланнын үч бажы үч башка тоголоно берди.

Јыланнын каны кара талайдый боло берди. Мөңкү тайга келердү сөбги јада берди.

— Очкөн одыбысты кем күйдүрди? Өлгөн бисти кем тиргисти?—Кан-керенин эки балазы јаныс үнле кыйгырдылар.

Күлер теректин ары јанынан Оскүзек чыга базып келди.

Куркуны бектешпеген канаттарын кан-керенин балдары түжүрип ијдилер. Оскүзек онон бек тудунып, кан-кере балдарына чыгара тартынды.

Ай јанырганда, Оскүзек кан-керенин балдарыла кожо эт кайнадып, танкы тартып јыргап турды. Ай эскиргенде, Оскү-

зек кан-керенин балдарыла кожо кожондоп турды. Күн канча катап ойгонгон, ай канча катап уйуктаган, онызын олор тооло-боды. Жаңысла кенетийин тын салкын болордо, кан-керенин балдары унчыкпай баргылады.

— Мынызы бистин адабыс ла энебистин канадынын эзини— деп олор айдышты.

Койу жаан жаңмыр жаады.

— Мынызы бистин ада-энебис, бистин учун ыйлашканы. Канча кырды ашкан, канча сууны кечкен, элбек Алтайды кучактанган эки канат көрүнди: бу ада кан-кере келип жат.

Онон өскө экинчи канат, күн чыгыштан ала күн бадышка жетире, бастыра жерди кучактап клееди: эне кан-кере келип жат.

— Уйадан немези жытанат?—эки кан-кере кыйгырышты.

Олор божодып ийген согондый тенери түбине шунуп чыктылар.

— Уйада кем отуруп жат?

— Адабыс-энебис, теректин төзин көрзөгөр!—балдары кыйгырышты.

Үч башту жеек жыланнын сөөги теректин төзинде жатканын кан-керелер көрүп ийди. Олор үсгинен төмөн шуургандый шунуп түштилер.

Өлгөн жыланды үч катап туттылар, ойто жана үч катап быкырдылар.

— Оштүни кандый баатыр жендеген?

— Эг жүрегигер токынабаганча, ичи буурыгар жылыбаганча, чокыжыгарды курчытпаганча, бис слерге оны көргүспезибис,—эки балазы карузын берди.

— Айланайын балдарыбыс, баатырга бис тийбезибис! Тырмак бажын табартпазыбыс, чокышты ого тийгиспезибис.

Кан-керенин балдары канаттарын араай ачтылар. Өскүзек дезе жаан кан-керелерди коркыган көзиле айкап көрди. Эне кан-кере куркуныла үрбейди. Эне кан-кере ачу-ачу акшыды. Коркок жаан тумчугыла Өскүзектин тонын чечип ийди, онын жыла-наш жардынан төрт тырмактын сорбызын тапты.

Кан-кере тын онтоды, калганчыда мынайда айтты:

— Озо бир тушта мен сенин тыныңды аргалагам, Өскүзек. Менин кайыктарымнын сорбызы сенин жардында жүргенче эмтир.

Эмди сен бистин балдарыбысты аргаладын. Неде санаан бар?
Не керектү келдин?

— Слердин уяадагы алтын жымыртканы уурдап экелзин деп мени Караты-Каан ийген. Ол жымыртканы олорго мен бергем деп, айткан.

— Бис Караты-Каанла качанда наҗы болбогоныбыс—деп кан-кере карузын айтты.—Айла ол бойынын јөөжөзин өскө уяада бектейтен беде! Алтын жымыртка бисте јок.

Бу тужында Өскүзектин јымжак сөбги када берди. Баатыр-дый үни угылды. Ачынганына чыдашпай, күрен јүзи көгөрө берди.

— Јараткандый болзогор, мен слерди јеригерге јетирип салайын,—ада кан-кере айтты.

Өскүзек јөпсинди, ада кан-керенин эки канат ортозына, јалбак бүткен јардына отурып алды. Канат јунына бектеп тудунды, канайда учканын көрбөди. Канча ойго учканын база да ойдободы. Кайда келип түшкенин торт ондобойт. Бу јерге ол качанда болбогон јер болды.

Эн јалан јерде јемирилип брааткан бир јапаш турды. Ол јапашта карып чирип калган бир карыган өбөгөн отуру. Алын тиштери онын јок эмтир. Кара бажы ла азу сагалы сары-ак болуп кажайып калыптыр. Колы-будын кайышла бек күлүдип койтыр. Мойынына десе талку агаш кептеп салыптыр.

—Эрке уулчак, сен кайдан келдин?—деп карыган сурады.

Өскүзек јүрген јерин айдып берди. Карыган десе јаныс болчок курудыла, јаныс аяк сүдиле Өскүзекти күндүлеп ийди. Бозом эмир киргенде јапашка койон чылап бажы кажайган, алтын чылап тижн саргарган бир карыган эмеген келди. Курут чайнаарга сананды, курут јок. Бир эмеш сүт ууртаарга сананды, аяк куру. Эмеген агаш тайагын өрө көдүрди, өбөгөннин бажына сокты:

— Калганчы курсақты, јошкындарга бердин! Эмди канайып јадарыбыс?

—Мени тон өткүре арбаба, эмегеним. Бистин уулдын эзенин, өлгөннн билбезибис. Бу аштап јүргенди азыраган да керегим, айса бистин де уулды аябагы торолотпос.

Түн ортозы јеткенде, карыган өбөгөн уйуктады. Карыган эмеген десе курут ла сүтке санааркап, уйуктап болбой јатты. Өскүзектин чамчазы јок јардына кыйгастанып, кылчайып көрди.

Алакан одрынды кара мен көзине көрүндү. Эмеген өрө турды, канзала өбөгөнүн түрткүштеди. Карыган ойгонып келди, кара менди көрүп ийди. Согон эди жылый берди, кара көзине жаш толды.

— Э-эй, уулчак, жаш көөркий! Ойгон! Сен көзибистин оды! Сен көксибистин каны! Сен бистин согоннын бажынды, сок жансы уулыбыс. Бис Караты-Каанга калан төлөп болбогон тужында, сен бир жашту болгон. Бисти тудуп, күлүйлө, ыраак апаргандар. Ол бойынча сенин керегинде бир де неме уксаганыбыс. Өлөтөн күнүбисти он жылга узадып салдыбыс. Ого тегин өлөр алдына сени көрүп аларга керек болгон.

Оскүзек изү оттый эрдиле адазынын чырыш эрдин, энезинин кара эрдин элип-селип окшоды. Кату алаканыла олоордын ак чачтарын сыймады.

Карыгандар канайдала отурган—онойдоло жажын чакка уйуктай бергиледи.

Оскүзек айылынан чыгарда бала болгон. Кан-кере уйазынан барарда инит уулдый бүдүштү болгон. Эмди десе Оскүзек тиштерин кыжырт эттирди, эки жардын түзөй тудунды. Ол эрге жетти, баатыр бөкө боло берди.

Караты-Каан түндө уйуктап болбойт, түште отуруп болбойт. Туркаары базып турды. Онын жүрексип турганы: Оскүзектин өлгөнүн угарга, бойы десе Алтын-Чачты аларга турды.

— Эй, самтар кул! Жүрекче айылга түргөн бар. Алтын-Чач ыйлап отуры ба, айла каткырып отуры ба, көрүп кел. Оңдо бир де эмеш отурба, ойто келеле, ончозын чынынча меге айдарзын.

Кул өргөбөдөн тескерилеп чыкты. Кара жоргодон түргөн Оскүзектин айылы жаар жүгүрди.

Ол бир де жерге токтоп турбаган. Кулдын санаазында жансы көстин куйузыла көрбө, ойто жанарга болгон. Же ол Алтын-Чачты көс куйузыла көргөн лө бойынча, не керекке келгенин ундып ийди. Оозун жаан ачып алала, көзи тип те этпей, Алтын-Чачты аяктап отурды.

Онын чачы алтынду, тортло күски кайыннын шаңкызындый. Кирбиги десе—койу жыраады.

Ачык эжиктин одожына кул бир түш, бир түн отурды; ол не керек келгенин ундып койгон. Кайдар баратанын база ундыган.

Экинчи күйде жер тенерип жайкана берди. Кара куйун көскө-
лып чыкты; Өскүзектин айылы, кургак жалбырактый, өрө көдү-
рилип чыкты. Кара жорго атту Караты-Каан кулын кежегеден
келип тутты, ак айаска өрө көдүрди, ачу корон үниле айтты:

— Сен, уйалбас ийт, Алтын-Чачка не бүдүжинле көрүп
отурдың?

Кулдын такталган кежегезин Караты-Каан колына орой тут-
ты, эки тууны ажыра, эки сууны кечире, кажыкка бодоп, чачып
ийди.

— Соок таштый жүректү, кан чагылган көсгү Өскүзек айылы-
на жаңып жетти.

— А-а, бу сен бе, бийттү-куртту Өскүзек! Алтын жымыртка
кайда?—Караты-Каан калапту кыйгырды, кайыш камчыла Өскүзек-
ти тын сокты.

— Кижип каанын ичкен, Караты-Каан!—деп Өскүзек кыйгыр-
ды.—Чагына мактанып, уяндарды сен сокпо. Чеченине макта-
нып, жобашторды жаман айтпа. Жаман ээрдин алдында жакшы чый-
рак аг жүрөп. Жырткы тоннын ичинде жыктырбас жаан баатыр жү-
рөрдөн магаат жок.

Киш жакалу Караты-Каанды Өскүзек аттан антара тартты.

Караты-Каан эки колдоп Өскүзекти тутты. Улу женижү баш-
талды. Ыраакта кырлар жемирилишти. Жети жылга тартыштылар,
жерге бирүзи де жыгылбайт. Жымжак жерге баскылаганда, тизеден
өрө бадалгылап жүргилейт, кату ташка басканда, кажыкка жети-
ре бадалгылайт. Тогуз жылга тартыштылар, тобыракка бирүзи
де жыгылгылабайт. Терен бүткөн сууларды соолто баскылап жүр-
дилер. Бийик тошту тууларды жемире базап жүрдилер.

Адакы учунда келеле, Өскүзектин он колы жерге жедип тай-
анды, он тизенин аягы тобракка жедип түртилди.

— Э-э, карындаш болгон бөөрүлөрим! О-ой, канат болгон
кан-керелерим, болужыгар!

Канаттарын жайа тудуп, канча кырды ажыра учуп, канча талай-
ды кечире учуп, кан-керелер жетдилер. Көк бөөрүлөр шуурган-
дый келеле, кара жорго атты жети катап жудала, жети катап быкы-
рып ийдилер. Эки кан-кере Караты-Каанды тебеле, ак айас-
ка алып чыктылар, көк айаска көдүрүп чыктылар, көк булут-
тын үстинен мөңкү болот тайгага чачып ийдилер. Караты-Каан-

нан нйт жигедий сек артпады, ийнеге келгедий тере артпай калды. Кыбал болуп кайыла берди, тоозындый бурлай берди.

Ол кўннен ала Ӗскўзек ле Алтын-Чач амыр жакшы журтай бердилер. Алтайынын анын адып, агажынын жинлегин жип журтадылар. Баатырларга базындырбас болгылады. Каандарга жендет-нес болгылады.

Чычкан ла төө

Бир жылда он эки ай, кажыла айдын бойынын ады бар. Сыранай озодо, бу бистер жок тужында жылдар база башка-башка он эки аттулар болгон: Койон, Жылан, Уй, Какай...

Жанысла төө лө чычканга адаш жылдар жок болгон эмтир.

— Ого тегин бир сыранай ла коомой деген жылды менин адымла адайтан болзо, кандый жакшы болбос эдидеп, бир катап чычкан төөгө айтты.

— Ийа-а-а!— төө сан-башка үниле кыйгырып ийди.—Мен база жылга кожулар күүним бар!—Онын кийининде ол алын эрдин калбайтып ийди, чычканга кылчайып көрди:—Бистин кемибис ле кўннин чыкканын озо көрзө, ол жылдын адына киришсин.

Чычкан тын мойношпой, жөпсинди.

Төө ол ло турган жерине кўн чыгыш жаар бурылып, бажын өрө канкайтала, бир кезек турды. Көс тө жымарга болбой, удаган турды. Бир канча турган сонында, буттары чылай берерде, түкүрүп ийеле, жадып ийди.

— Мен ошкошло чычканнан озо кўнди көрөрм: менин мойным кандый узун, бажым неме айлу бийик.

Түн ортозы болды. Чычкан төөнүн жанында, жаан казанга коштой оймокко бодолду, күйбүндөп отурды.

— Мен таң атканча тирүү артарым байла жок—деп, чычкан ыйлап жат.—Мында агастын жыды жытанат ошкош. Киске мени арайданла жудуп ийбеди. Мечиртке көзи жылтырап, агашта отурала, мени кетеп жат. Түлкү бу ла жаңы куйругу борбондоп, менин жанымча мантап отти. Быйанду слер, төө, мени кийин жаңыгардагы өркөжөргө отургызып алзагар.

Төө кайра бурылып көрди: өркөш баштап жабызы жарт эмтир деп билип алды.

— Же, отургайзын база. Жаңысла күн чыгыш жаар көрөрүм деп сананба, күлүгим. Күн бадыш жаар көрөрсин.

Чычкан төөнү чугулдатпаска, араай тартынып чыгала, кийин жанындагы өркөшкө күн бадыш жаар көрүп, отуруп алды.

Олор экүге экилезине бүгүңги түн божооры жок узун немедий билдирди. Бойы бойлорына билдиртпеске жаан үшкүрүп жаткылады. Же күн чыгышта тандак көрүңди. Төө мойнынын узатты, бажын өрө канкайтты. „Эмднле мен күңди чычканнан озо көрөр болбойм„—деп, төө бойында иженип сананды.

— Ой, күн, күн!—чычкан бар үңиле кыйгырды.

— Күн бадышта кандый күн?—төө ичиндеги јинни чыгара бышкырала, кайра көрди.

Күнбадыштагы кыр, чамчазы жок улу жаан баатыр ошкош, айан төжин күннин жаркынына тудуп берген мызылап турды. Төө ачынала, чычканды тудуп аларга сананган, же чычкан туу байа јер ичегенине кире бертир.

Онон бери он эки жылдын бирүзинин ады чычкан жыл бол-

Керик бака

Литкек сары көлдө бир бака журтап жаткан. Бир катап ол бойынын айылынан чыкты, тегерик сары көлдөн ырады. Тебинип-тебинип жемзеп барды. Тебинип-тебинип жүрелө, ойто жолды таппай калды.

Жолдо дөзө онон жаан түбек болды, кызыл чымалынын жолуна учурашты. Чымалылар, „макалу жымжак курсак табылды“—дежип, онын үстине сыралажа берди. Ичи-кардын тиштегилей бергиледи.

— О-ой!—бака отуруп, ыйлады,—А-ай! Слерде бир кичү уят бар ба, жок по, азып жүргөн мени тиштеерге, аштап жүргөн менин каным сорорго не болдыгар?!

Чымалыларга чындап та уятту неме ошкош боло берди. Ончозы бакага жабыс мүргүдилер, мындый сөсти ого айттылар:

— Күндүлү бүткен слерди, бака! Бистин айылга кычырып турыбыс, аламыр-шикирле күндүлеерибис, ачу аракыдан ичирибис.

Бака жөпкө кирди. Нени жигениң ол ондонбойт. Ажанып отурарда, кандый куучын болгонын торт ондобойт. Кандый төжөккө жадып уйуктаганын канайып та билинбейт. Аракыны көп ичеле, ажып калган монус эмтир.

Эртен тура бир чымалыдан жайнап сурады:

— Баштан баш болзын, бу тыттын бажына чыгала, көрзөн, мениң айылым кажы жанында болгодый.

Чымалы агашка чыгала, айтты:

— Мынаар төмөн күн бадыжында көл жалтырайт. Керек болзо, мен слерге чикезинче барар жол көргүзип берейин бе?

— Ой, балам, сен кандый жакшынак!—бака сүгүнгени сүрекей болды.—Баралы, баралы. Мен сени ичин сыстаганчала азыраарым.

— Жо-ок,—чымалы карузын айтты,—мен жаныскаан күндүлөдер күүним жок. Бис ончобыс слерди кече азырап, аракылатканыбыс. Бүгүн күндүлөп турган болзогор, бисти ончобысты кычырыгар. Бис ончобыс жаныс өмөлү албаты. Тыштанганда да, иштегенде де жаныстан болорын билбейтенибис.

Онойдордо, бака көдүрө чымалыларды бойына күндүлеерге кычырды. Ол алдынан жалбак көк таштый тебинип-тебинип браатты, чымалылар дезе онын кийининен кара суудый агып ийгиледи.

Ол агаштын ортозында канчала уялар бар болгон, ончозынын чымалылары баканы ээчиде жүрүп ийдилер.

Көлгө жеткиледи. Бака дезе ологго айтты:

— Слер, менин күндүлү айылчыларым, түрчеле мында сакыгар, мен барып аш-курсакты белетезин, аракы-чегенди ассын деп, жакылта берейин,—суу төмөн чоп эде берди. Суудан дезе ак тосток көбүктер бортылдап калды.

Чымалылар бир күн сакыдылар, экинчи күн база сакыдылар—же баканын суруу да жок.

Жетинчи күн чымалылардын энези ачынды.

— Же болгой,—эне чымалы айтты,—баканын курсагын сакып турала, торолоп өлөтөн турыбыс!

Курын бектеп кезе тартып курчанала, эне чымалы айылы
жаар басты. Бастыра чымалылар курларын кезе тартынып курча-
нала, энезинин кийининен жандылар.

Онон бери чымалылар ол кезе тартып курчанган курларын
чечпеген, бүгүнгө жетире жүрилер.

Олор эмдиге жетире тойо ажангалак деп айдыжат.

Кудачы-Түлкү.

Козыр ташту кырда кызыл түлкү уйуктап жаткан. Канча кирези уйуктаганын ол бойы ондободы. Ойгонып келеле, бажын жайкады, кулагын кыймыктагы — куру карды кабыргазына жапшынып калыптыр, чилекей жоктугун керегинде, оозына кургак тобырак урылып калгандый болды.

— О - ой, мен кандый коркышту аштагам?— жүкле арайдан унчыкты.

Аштаган керегинде коркырын ундыйла, агаш жаказында турган чирик айылды көстөп мантап келди.

„Улустын жанынан кижини бир немени таап жиир эмей: такаа да болзо, сөөк-ээш те болзо, меге орды жаныс, аштаганымды ла жогылтатан болзом, жакшы болор эди,“— айылды айландыра жемзенип жүреле, түлкү бойында онойдо санавган. Же айыл жанында бир болчок сөөк тө жок, чирик-сарык туйгак та, бир тынду мал да жок болордо, ол айтты:

— Кандый ачап улустар! Челдеген сөөктөрүн айылына жууп тургылаган эмтир не?

Түлкү сүүри тумчугын айылдын тежигине сукты, көзине мындый неме көрүнди: отты жүс кат ак кыбал басып койтыр. Өчүп калган оттын жанында' жалбак турунды жастанган бир жинт кижги уйуктап жатканын көрди. Өлгөн тирүзи жарты жок. Түлкү айылга араай киреле, онын кулагынан тартып ийерде, ол бажын билдирер-билдирбес өрө көдүрди. Онын көзи тортло таң чолмондый эмтир.

— Батаазын, кандый жараш уул! — деп түлкү үшкүрди. — Мындыйды мен качанда көрбөдим. Караты кааннын кызын барып кудалабай, өчүп калган оттын жанына сен не керек жадырын?

— Ненин учун дезе менде кийим жок, жыланаш, — адым да Жыланаш. Турганы жапыс эликтин терези, менин аркамдагызын көрдүн бе?

— Сен дезе мында нени эдип жадын, Жыланаш?

— Өлүм сакып жадым. Мен он күнге бир де курсак жибедим.

— Э-э! Айдарда, мен сондобой келген эмтирим. Мен бодо-зом, Караты каан ла сеге төрөгөнзижерге сыранайла эптү ой эмди. Жыланаш жастанып жаткан турунды алала, түлкү жаар таштап, айтты:

— Сен мени шоодорго бо?

Түлкү түргөн өрө секирди, же ондо до жок турун будына табарды. Түлкү эмештен аксап, Караты каанга келди:

— Улу каан! Жыланаш слерден жаан казан сураткан. Ол казанга сарју кайылтып, кемжирге жат.

Караты каан бууры көжүгенче каткырала, айтты:

Сен, тенек түлкү, Жыланашта жапыс та уй жогын билбезин бе? Калбак сүтте алар жери жок. Сарју ого кайдан келген?

— Айла-күнле чертенип турум, улу кааным, кайдан көрөйин, Жыланашка сарјуны кем бергенин, же онын сарјузы эжиктен чыгара суу чылап агып жат, Мен ого тайкылала, арайла будымды сындырбадым. Көрзөгөр, аксап турганымды.

Караты каан каткызын токтодып болбой, сыранайла жаан казанын түлкүге алып берди. Түлкү казанды алган бойынча, айылдар керип, ончо улустаң суранды:

— Аштап жүрген түлкүгө эмеш сарју берзегер!

Кем кижн бир калбак, кем кижн јарым калбактан бергиледи; удабай түлкүннн казаны толды, ол сарјуны түлкү Јыланашка экелип берип, айтты:

— Караты каан сего сыйлап сарју табыштырды. Сенин чырайн ого јараган деп айтты.

Аштап калган Јыланаш јарым казан сарјуны јип ийди. Артканын түлкү Караты каанга казаныла кожо экееле, айтты:

— Ајкыш болзын слерге, улу кааным, казаныгарды экеддим.

— Казанда кемнин сарјузы?

— Чындап та. Јыланаш ундыптыр ийне. Је ол сарјуны кайылта-кайылта, кемјий-кемјий, күўнине тийген. Арткан сарјуны да аларга ол јалкуурган эмтир.

Караты каан казанды удаган ајыктап көрди, ондо сарју да эмес, ай ошкош билдирди.

— Э-эй, э-э-эй...—Түлкү токтобой чыкты.—э-эй, улу кааным, Јыланаш слерден беске сураткан. Ол акча бескелеерге јат.

— Јүүлгек ле бүткен түлкү сен, акчаны не кижн бескелеп жүргенин көрдин? Оны бескелебей, тоолойтон,—деп Караты каан айтты.

— О-о, калак, улу каан! Бис беш күн, беш түн тоолодыбыс, тоолоп учына чыкпадыбыс. Оны тоолойтон деп турала, менин санаам да ончозы бажымнан чыга берди. Јыланаш бойы да торт терлеп калган отуры.

Караты каан бескезин берди. Күлүмзиренип болбоды: каткызы тамагына токтоды.

Түлкү дезе бескени алала, айылдар сайын акча јууп барды. Јарым акчаларын бир акчага толыды, бир акчаны салковойго толыды, салковойды он салковойго толыды. Онойдо жүрүп, тапкан акчазын Јыланашка экелип берип, айтты:

— Эй, сен јалку, сен канча кирези күлге уймалып јадатан кижн? Јакшы уулдар ончозы кыстын адазына сый беретен, сего дезе кыстын адазы бойы сыйды табыштырып јат.

Бу тушта Јыланаш тура жүгүрди, түлкүни бек кучактайла, окшоноп ийди:

— Ак санаалу түлкү. Сен нени ле этсин дезен, мен оны эдерим, Түлкү дезе сүгүнген бойынча јаны деген алтын акчаларла

Бескенин кажыла бир жиктерине эптеп кыстап ийеле, Караты каанга мангап жетти.

— Батаазына барып, кандый көп акчалар мында кысталган!— деп Карагы каан айтты.

— Чын эмеш пе?—түлкү кайкады.—Бис десе торт көрбөдү-бис те.

Караты кааннын как мандайдан тер чыкты, канду көзин жаан көрдү. Түлкү десе кийин бутка тура жүгүрди, куйругун сол ийинине ажыра салынды, он көзин жумала, мынайда айтты:

— О калак, улу кааным, уйадымды кайдаар эдейин? Ол жаан бай Жыланаш слердин жаңыс кысты кудалаарга жат.

Караты каан кара боро боло берди. Бир кезекке сананды. Жыланаштын байын сагышка алынала, жапсык үниле мынайда айтты:

— Караты каан ого кызын берерге туры деп, Жыланашка айт. Же Жыланаш шаалтага бодоп, бир мун көдүрөзи ак кой экелзин; мун тажуур аракы экелзин база жүс кара киш экелзин. Ол не де болзо, каан кижинин кызын аларга жаткан болуп жат.

— Улу каан, слер сыранай ас сурап турыгар. Жыланашта канча кире койлор бар, анча ок уйлар ла төөлөр. Сенин күрин чыдашкадый болзо, ол сесе жүс мун тоолу мал айдап экелер.

Каан тарынып айтты:

— Бу күрди желбеген баатыр бойы канчала катап кечкен!

— Жакшы болзын! Бир неделенин бажында Жыланашты сакыгар,— деп түлкү айдала, жүре берди.

Түлкү күрдин алдына киреле, тиргиштерин тижиле кемирди. Тиргиштер чичкере берерде, түлкү Жыланашты Караты каанга бар дейле, бойы озо барып, кыйгырды:

— Төөлөргө жол беригер! Улустар, жол беригер! Букалар келип жадылар! Эй, чыгып койлорды алыгар!

Караты каан ла онын көдөчилери айылчыларыла кожо Жыланашты уткырга, чыктылар. Жыланаш күрден кечерде, күр жемирилип, Жыланаш сууга түже берген.

— Ой, ой,—түлкү кыйгырды,—меге мал да, аракы да, киш те ачу эмес, жаңысла Жыланаш өлбөйтөн болзо кайдат!

Караты кааннын талдама баатырлары сууга атту кирип, чамчазы жок Жыланашты суудан чыгарала, өлөнгө отургызып койды-

лар. Алтын тонду баатырлардан ла күмүш тонду алыптардан
Жыланаш жараш болды.

Жыланашка сары торко тон ло кишинг бычкагынан эткен
бөрүк берзин деп Караты каан жакарды.

Караты кааннын кызы Жыланашты көрөлө, тизеленип туруп,
онын он колын тутты. Той баштала берди: канча жүзүн-жүүр ойын
болды, тууга түндөп эт жигилеп, талай кемдү аракы ичкиледи.

Сегизинчи күнинде аттарын ээртеп, Жыланашка айылдаарга
бардылар. Түлкү дезе озо барып, кыйгырып турды:

— Эй, улустар! Караты каан келип жат! Эмдиле мал өлтүрүп,
кара кишинг терезин экелигер!

Жылан кааннын кайа ташту кырдагы өргөөзине түлкү ман-
тап чыкты.

— Эй, жылан! Караты каан келип жат, слерди ончогорды эм-
диле өлтүрер!

Жыландар алтын өргөөзинен чыгып, түлкүдөн сурадылар:

— Бис канайдатаныбыс? Канайып коруланарыбыс?

— Мени ээчий барыгар, мен слерди ончогорды жакшы жажы-
рып саларым!—деп түлкү айтты.

Түлкү жыландарды ээчидип алып, өлөнни чаап салган жерге
келди, ондо бийик обоо турган.

— Бу обоого ончогор киригер!—деп түлкү жакарды.

Коронду жыландар шырлажып, өлөнгө кирдилер. Обоо, көбш-
төги саржу чылап шырлап турды.

— Эй, слер, табыш-талды киреледигер!—түлкү ологро кату
кыйгырды,—Караты каан угуп ийбезин!—Бойы дезе обогоны ай-
ландыра жүгүрип туруп, отыгын чагып-чагып ийди; чедирген өлөн-
гө түже берди. Кургак өлөн тирт эде күйди, коронду жыландар
ончозы күйдилер. Түлкү эмди ойто кайра Жыланашка удур кел-
ди. Жыланаш дезе бойынын чирик айылына жууктап келиптир.

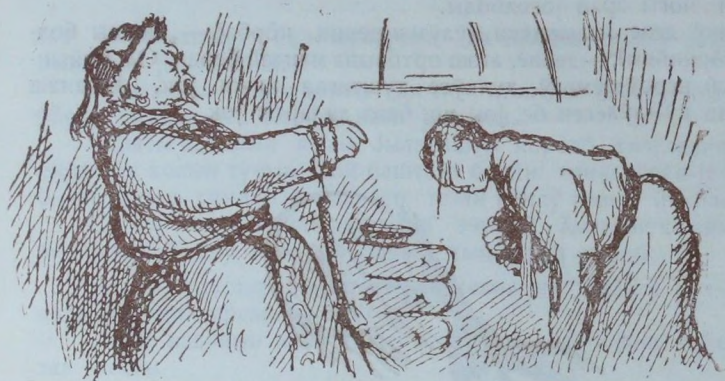
— О-ой, Жыланаш!—түлкү кыйгырды.—Сенин эзиригин кан-
дый жаан! Бойыннын алтын өргөөнө баратан жолды не ундыдын.
Бу кирлү чирик айыл жаар улу каанды не керек баштап барадын?
Аттын тискинин он жаны жаар тарт!

Жыланаш түлкүлө сөс былаашпады, алтын өргөөни көстөп
жортты. Ондый бай-чүмдү өргөөни Караты каан качанда көрбө-

гөн. Канча мызылдап турган алтын-күмүшке кааннын кызынын көзинин чогы арай жоголбоду.

Түлкү десе Жыланашка күлүмзиренип көрөлө:— „Жакшы бол-зын, көөркийим!“— дейле, агаш оргозына мантай берди. Ол бойынча ондый керсү-сүмелү тулкүгө туштаган кижи жок. Жыланаш оны жазап күндүлеген бе, жок по, база да жарты жок.

Сары каан

Мынан озо Алтайда Сары каан деп каан журтаган. Чымалы-дый малду болгон. Кажак кепгү жөбжөзи өргөбзүн өрө тиркеген. Же Сары каан бойы тенек, керсүзи билдирбес кизи болгон. Кара жаңыс ачу ла татунын амтанын ылгашгырбайган, кара ла күрөңанин өнин билбейтен.

Бир катап Сары каан кулын кычырып алала, айтгы:

— Менин кызым нени таап алыптыр, барып ук.

Кулы эжиктен тыркыражып, чыкты. Каскак жолло жүгүрикле барды. Келеле, көрөр болзо, көк жарамас, кааннын кызы кыс таап алыптыр. Мыны билген кул сүрекей тыг коркыды, ойто жаңып кледеле, бойында шүүнди: „Эмди мыны канайдар, уул деп айтсам, Сары каан бүтпей кайсын, же чынын ого улустар айдар болзо, менин болчок бажымды ол кандыктын бажы чылап үзе тартар. Кыс таптыр деп айткай эдим, жаман жар экелдин дейле, бажыма малта тийер туру.“

Кул жедип келди.

— Же,—Сары каан семизине тумчаланып, кыйгырды,—нени таптыр? Түргөн айт. Эки кулагым сүгүнзин.

Кул эрдин де ачып болбой барды. Эски тоннын эдеги эки тизеге копылдап турды. Самтар бөөрүгү колында тырлажат. Такталган кејегези сол кулагынын үстинде чырчайат. Тиштери дезе соокко тонгондой тазырайт. Сары каан сегизинчизин кыйгырарда, кулы арайданла унчукты:

— Кы-кы-кы-с...

— Мен дезе уул деп айдып турум, онойткондо, уул болор учурлу. Менин баш кезечилерим кайда?

Баш кезечилери жүгүргилеп келдилер, кулды кайыш армакчыла күлип ийдилер. Бу ла өйдө боро бөдүне учуп келди, каан бажына отура түшти.

— Эй, кул,—Сары каан огурды,—тургузала бу бөдүнени тут!

Баш кезечилер армакчыны чечип ийдилер. Кул бастыра бойы тырлажып, бөдүнени тударга келди.

— Тенек дезе тенек ле сен база!—Сары каан жаан каткырды. —Канатту кушты кандый кижин колло тудуп жүргенин көрдин сен? Менин темир токтогымды алала, оныла сок!

Сары кааннын жакылгазы сүрекей кату болгон. Кул оны укпай барар учуры жок. Темир токтокты келип тугты, онтоп-ычкып өрө көдүрди, талайып келеле, сокты. Боро бөдүне бойтылдап ийди, канады киркиреп уча берди, темир токток дезе канча уурыла Сары кааннын манкан бажына келип түшти.

Каан кижинин бажы жайгыдагы уйдын өткөгидий эки ийнине жапшына берди. Бу тужына чөрчөк божоды.

Јарганат

Эмди јарганат туркаары түнде ле учуп јат. Озодо ол түште учатан болгон эмтир.

Бир катап ол неме-кара эзебей, учуп јүрзе, ого удур карчага учуп келди.

— Э-эй, мен сени үч јылга чыгара бедиреп јадым, көөркийек, — деп карчага айтты.

— Слер мени не керек бедиреп турганыгар?

— Ончо кұштар, каланын кажы јерде төлөгөн, јаныс сен төлбөдин.

— Мен бе? — јарганат алан кайкай берди. — Айла мени көрөригерде, куш эмтирим бе?

Јарганат јерге түжеле, чычкан болуп сыркылдап, өлөнди аралап мантай берди.

„Чындап та айтпаза мынызы анга түней болбойгон бо,“ — карчага бойында сананала, онон ары уча берди.

Калын өлөгннин төзиле, койу агаштардын ортозыла, корум

ташты аралап, жарганат мантап жүрөрдө, ого удур мөнүн түктү түлкү келди.

— Жакшылыктуу күүнүм, күндүлү көөркийегим! Мен сени жетинчи жыл бедиреп жүрүм.

— Мени не керек бедиреп турганыгар?

— Канча андардын каланын ончозун мен жууп алдым, жаңы сенен алынбады.

— Менен алынбады ба? — жарганат базала алан-кайкай берди. — Айла мени көрөригерде, ан эптирим бе?

Канадын жалбайта тудуп ийди, өрө кейге учуп чыкты.

„Чындап та мынызы куш турбай!“ — деп түлкү бойында санды.

Ол өйдөн бери түлкүдөн коркып, жарганат торт мантабас болуп калды: коркыган бойынча, буттары да торт кургап калды. Түште учайын десе, карчагадан коркып, учуп болбой жат. Онын учун жарганат тортло түште бийик жарга канадыла талбайа жапшынала, түлкүдөн качып жатат.

Ачан чай

Сары күс једериле, канча куштар ончозы кара жыштын јаказына јуулдылар. Олорго эмди жылу јерге барарга ой јеткен. Јети кўннин туркунына бойы бойлорын кыйгырыжып, јуулгандар:

— Ончозы мында ба? Көдүрө јуулган ба? База кемизи келбеген?

Онойдо јоктожып келерде, чай јок болды. Мүркүт јаш күртүкке чайды барып экел деп јакылта берди. Күртүк канадыла сыгыртып, койу мөштү өзөккө једип келди. Көрөр болзо, чай мөштөрдin төзинде түшкүн кузуктар терип, оны сайлап, јыргап јаткан эмтир.

— Күндүлү најым чай! Бис ончобыс жылу јерге барарга јуулдыбыс. Слерди јетинчи кўн сагып јадыбыс.

— Је-је, тегин јерге балырашпагар! Жылу јерге барарга мендеш јок. Мындагы кузуктын көбизин көр! Ондый көп курсакгы таштап ијеле, канайып баратан?

Күртүк кара жыштын јаказына ойто једип келди.

— Чай кузук чертип отуры, учарга бир де кичү мендеп турганы жок деп, мўркүтке күртүк айтты.

Экинчиде мўркүт түрген учушту карчаганы ийди. Карчага жаан жышка жеделе, тенери түбинен көрүп турар болзо, чай жоон мөштин төзинде кузукты чертип, чокыжын тазырадып-кижырадып отуры.

— Ой, чай, жылу жерге барарга, ой жеткен!

— Болор, болор, тегинеле мендебегер,— чай кыжырап чыкты.

— Сондобозыбыс. Узак жорыкка баргалакта, эмеш ажанып албай.

Атаки учында мўркүт ачынала, канча куштарды баштап, жылу жерди көстөп учуп ийди.

Чай дезе база жети күнге кузук чертти. Сегизинчи күн жаан ушкүрди, чокыжын канадына жазап арчып алды.

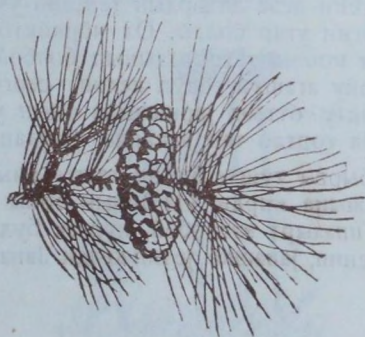
„Жок, көдүре кузукты жиирге күн жетпес туру,— чай бойында айдынды.— Тийиндерге артырбаганча болбос жат.“

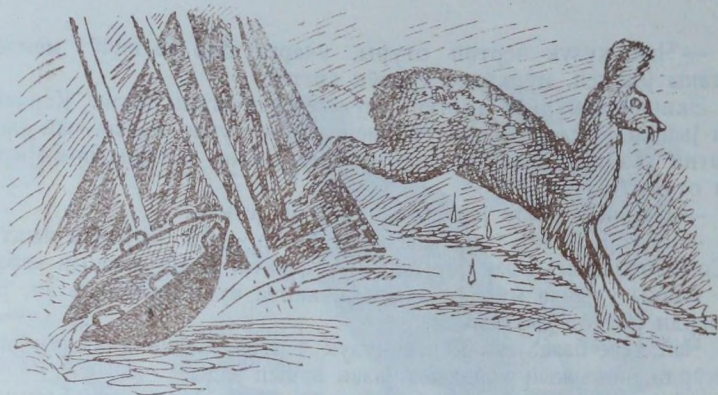
Ол кара жыштын жаказына учуп келди. Бу не болгон?

Мөштөрдин бүрлери ончозы жерге төгүлүп калыптыр, будактар ончозы куу шыйдам, сыгырыжып тургылады. Ол кайткан дезе канча куштар эки неделеге чайды сакып турарда, үзе жигилеген эмтир. Агаштардын төзин көрөр болзо, тортло кар ошкош апагаш. Онызы не дезе он төрт күнге канча куштар чайды сакып отуларда, бийтенип, канча жумдарын төккөн эмтир.

Чай ачу-корон ыйлады, чокыжыла кыжыратты.

Ол төккөн изү жаштан улам, чайдын көзи эбиреде кызарды.

Тамзыкчы табыргы

Кара агаштар жаказында, түрген суунын жарадында, барбак тыттын төзинде таадак ла жаанак экү журтадылар. Олор экү карыганы керегинде баштары койондой кажайды, тиштери алтын-дый саргарды.

Олордо азыраган балдар да жок, алкы-жөөжө дө жок, турганы ла жаныс көк уй бар болгон. Карыган өбогөн күн тоозына тан атканча кайлап, чөрчөк айдар, сыбыскылу көмөйлөп отулар болгон. Карыган эмегени десе андардын терезин уужап-илеп отулар, өбөгөннин чөрчөгүн угар болды. Ол чөрчөктөрдүн чүмдүзине чыдашпай, кайдын коозына токтодынып болбой, каскак кырдан мантап түжүп, койу агашты өдүп келип, сергелен табыргы да тындап турат. Чокгу оттын жаркынына онын узун-бөкөн азузы кажайып турат. Ол торгло тан атканча, тындап турар болды.

Бир катап табыргы түште бийик ташта амырап жадала, карыганнын кайы сагыжына кирди. Ол бойын бойы токтодынып болбоды. Кулузынды шылырт эттирбей, кургак будакты торс эттирбей, араай чеберленип, жапашка једип келди. Жапаштын ичинде бир

казан сүт турганын көрүп ийди. Оны көргөн дө бойынча, кичүдө энезинин сүдин эмгени сагыжына кирерде, бөкөн азузын чилекейи кууп агала, жерге меч эдип келип түшти. Ол тумчугын казан төмөн жабызатты, же саат болбой, жарым казан сүтти жүдүп ийди.

Кандыктап барган карыган эмеген энирде жанып келди.

— Алтан жылды ажыра бу жапашка жаггыбыс—бир де уурчы жок болгон. Бу сүтти кандый немези ичкен болотон?

Жажынып турган табыргы ол сөсти угала, уяадына чыдап болбой, сүрекей тын мантады. Ай канатту куш уяа тартпагадый, айры туйгакту ан жүрбегедий бийик жерге барып, жадып ийди.

Экинчи күн тал түш жедерде, табыргы сүдин санап турала, жеңил алтап жапашка жетти. Казанда сүтти онон көп ичеле, база-ла ойто ойлой берди.

Мыны көргөн жаанак ла таадак айдары жок тын ачындылар, үч казыктаң кадайла, казанды өрө чыгаргылап салдылар. Үчинчи күн табыргы алдындагызынан мендеп келди, эрдин жаланып ийди.

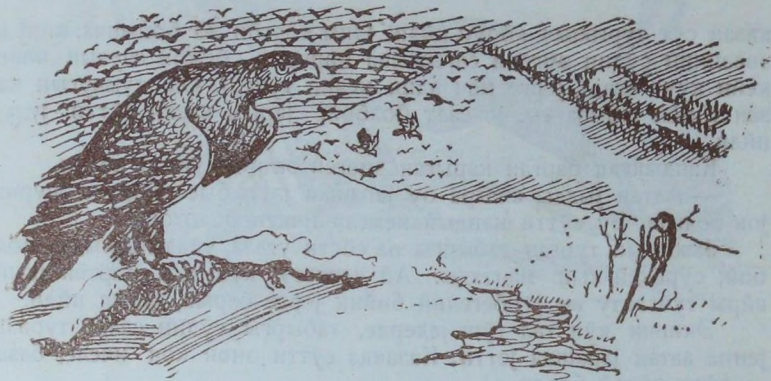
— Бш-ш-ш...—айландыра аяктап; бажын жайкады,—Бш-ш! Менен коркыгылап—сүттерин өрө көдүргилеп койтыр.

Табыргы алын колын өрө көдүрип, казаннын кырына тайанарда ла, казан кыйындадала, сүт онын үстине төгүлди.

Онын боро сырты эмди ак чоокыр сүт боло берди.

Ол бойынча чоокыр темдегинен уяалып, табыргы каскак таштарга кызынып, кара агашка жажынып жүрөт.

Жыл-кел

Бу куучында болгон неме, качан бастыра куштар жылу талада жадар тушта, сүрекей озодо болгон, ол тушта Алтайда жаңысла түрген суулар суркурашкан. Ол суулардын кожондорын күн-түштүкте жаткан куштар угуп ийдилер. Алтайда ондый жараш кем кожондойт, ондый үндү кемдер бар, кандый сүгүнчи болгон, оны барып билзе кайдар деп, куштар ортозында шүүлте чыкты.

Je ондый да болзо, качан да болбогон jerге баратаны белен неме эмес болды. Мүркүт тегинле jerге бойынын шонкорлорын, үкүлерин база күүктерин айбылап турган. Je ончозынан ла жалтанбазы, түндүк талага барарга, jöбин бергени Жажылак деп куш-кажак болды.

— Бери ук!—ого мүркүт кыйгырып айтгы,—керде-марда ондо жадарга жакшы болгодый болзо, тутканчала ойто келип, бастыра куштарга жол баштаарзын!

Жажылак канадын түзетти, калырт эдип уча берди.

Бүүрел-бүүрел кырлу Алтай онын көзине көрүнди. Алтай бастыра кубакай кызыл немедий көрүнди. Жажылак тенериден jerге жабызап келди, кызыл торко чүмдү маралга келип отуруп ийди. Орö кара көк булуттан жалбак, кубал ошкош, карлар ай-

ланып келип, јерге түжүп турды, је маралдын чечектери ого туттырып турганы эмеш те јок, күн тоозына јаранып турды. Онын барбак кубакай кызыл чечектерин өткүрө күн де көрүнбөс болдолду болды.

Јажылак марал бажынан төмөн јер јаар көрди. Эмдиле ондоп турар болзо, бастыра Алтай чечектерле јамынган эмтир. Ак, сары, көк чечектер тортло айунын балдарындей, үрбейжиپ тургылады. Јажылак эмеш ажанып аларга сананала, јерге түжүп келеле, карда былтыр түшкөн бир чарак аш тапты, онын јанында кургап калган јиилек јатты, онон эмеш ары дезе чойлошкон мыйрындап јүрди.

Алтайга келеле, Јажылактын бажы јениле берди, санаазы ойноп чыкты. Ол бери не керек келгенин, оны кем ийгенин тортло ундып салды. Ол кайда энезинен туулуп, јымырткадан да чыккан јерин ундып салды. Кенетийин тенери карара берди. Јажылак куш черүлерди көрүп ийди. Ончозынын алдында казыр мүркүт учуп клеетти.

— Јыл-кел! Јыл-кел!—Јажылак көкөлө, тын кыйгырганын билбей калды.—Јай-кел! Јай-кел!

Мүркүт дезе онын үстинде канадын јайа тудуп алган, талбыбай да, кайып турды.

— Ненин учун ойто кайра келбедин? Бу јерге бисти ненин учун барып кычырбадын, сен?

— Улу јаан мүркүт, слерге јерге јетире мүргүп турым! Бу јерге келеримде, јети кат тошко бүркеткен јатты. Јетен булуттан кар јаады. Мен мында отурала, бар күчимле јасты кычырып јадым: „Јыл-кел! Јыл-кел! Јыл-кел!—Јай-кел!“ Бу менин сурагыма чыдашпай, јылу салкын сокты ийне. Јыл-кел! Јыл-кел! Мен эмдиле слерге барарга јазанып турган болгом. Јай-кел! Јай-кел!

Мүркүт тыттын јоон будагына келип отурды. Канадын өрө көдүреле, оны өткүрө ай үстин ајыктап көрди: күрт карга бүркедип койгон кырлар јаткылады; бүк јаландарда да база кар эмтир.

—Јыл-кел! Јыл-кел!—Јажылак үн үспей кыйгырып турды.

Чындап та айтса, кайдала ол кожоннын табыжы угулган јерде, кар бели бүктелип, кайылып турды, кобы сайын суулар коркуража бергилейт.

— Бу тужында сенин бурунды таштап турым,—Жажылакка мўркўт айтты.—Сенин айтканыннын чынын, тўгўнин эзенде кўрўр турыбыс. Чын болзо, сенин адын „Жажылак“ эмес, „Жыл-кел“ деп болор.

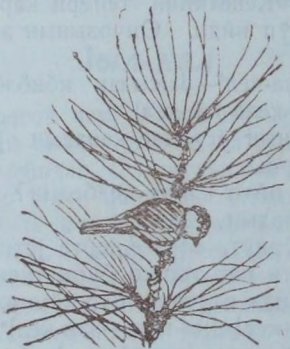
Эмди оноң бери Жажылак, бойынын тўгўнин чыгарбаска, ончо куштардан озо жастын кожонун кожондой берет:

— „Жыл-кел! Жыл-кел! Жай-кел! Жай-кел!“

Оны ээчий ончо куштар айдыжат:

— Бистин Жыл-кел најыбыс кожондоп баштаганда, бис те ончобыс кожондожолы!

Эмди чындап та кўрўр болзо, жаскыда Жыл-келден озо кожондойтон кушкаш жок. Оскўзи оны ээчий жыргагылайт.

Агас ла койон

Мынан озо бир катап түнде агас чычкан кетеп, жыраанын алдына көнкөрө жатты. Кенетийин онын үстине темир тайга жемирилгендий боло берди. Агас колы, будыла неден де тудунар аргазы чыга берди, коркыганынан улам онын алдынан жер де жылып брааткан немедий болды. Ак-жарыкты таппай калала, бажын арайданла кайра бурала, бир түктү кырды тиштеди.

—А-а-а!..—сан башка кыйгы, ый, онту, сыгыт угулды, темир тайга кенетийин үстинен тоголоно берген немедий болды.

Шыркаткан койонды агас жаныла көрди. Кийин будын тортло сөөгине жетире тиштеп койтыр, кан дезе апагаш карды кызарта чокырлап ийтир. Койон ыйлап-сыктап жат:

—Мен сенин бу кылыгыңды качанда таштабазым, агас! Мен сенин үстине болгобой жыгылдым.

—Ой акам, койон, мен де тиштеерге санабадым!—агас карузын айдат.

—А-а-а, а-а-а... Ошкошло таштабазым!—Койон бир будын сүүртегенче, үч будыла тартынып, жыш жаары барды.

Ол бойынча база бир ай өтпөй туруп, агаска агашатар ортозынан бичип койгон жакылта келди: „Жаргыладарга эмдиле тур-

гузала менин айылыма келзин. Мындагы агаштардын жайзаңы мен, Кара-Күрөн айу!"

Ондый жакаруны алган бойынча, агастын болчок жүреги борт этти, богоно сөөги божой берди. Бастыра бойы тырлажып жадып, жайзаңнын жаан айылына келип кирди. Ондо десе айыл ээзине коштой буттын бажынан ала, көстин алдына жетире таңышкак-тап салган койон отуры. Айу кара кабагын көдүреле, кызыл-сары көзиле агасты айкап көрдү.

—Сен коркыбай канайда тиштеп турун?

Агас тортло тил жок, жаңысла эрди кыймыктайт. Жүреги көксине амыр бадышпай барды.

—Мен... мен .. андагам,—жүккө арайдан шымыранды.

—Нени андаган?

—Мен жемзеп жүргөн чычкан тударга санангам, уйуктап жаткан куштар бедиреп жүргөм.

—Же чычкан, кушкаштар сенин курсагын болуп турганы онызы чын ла,—айу онойдо жөпсинип айтты,—койонды не керек тиштеген?

—Ол менин үстиме кийин жанымнан келеле, баскан. Мен онын чырайынан таныбадым. Койоннын бажы кышкыда тортло кар ошкош, апагаш.

—Мынызы база чын,—айу онойдо айдала, тумчугын тамажыла уужанды, койон жаар көрөлө, сурады:—Сен не керек агастын сыртына баскан?

—Мен онын сыртын карга жаба таныбагам,—койон араай онойдо айтты. —Онын сырты кышкыда кардан апагаш.

Же бу база да чын болды.

Жүлтек айу удаган унчукпай отурды. Олордын алдында кургак одын жаан жалбыштанып, чыдырап күйүп жатты. Уч бутту темир очокто, алгы кулакту күлөр казанда үстү-жуулу эт кайнап турды. Ол бойынын бу сүүгөн казанын качанда жунбаган. Ол кирле кожо ырыс жунула бербезин деп, корып турган. Күлөр казаннын тыштындагы көөзи жүс каттан ажыра болгон. Ойгор айу удаган жок сананган, онын кийининде тамажыла казаннын көөзүн ууштап алала, койоннын кулагын карартып ийди:

—Эмди сен, агас, койонды качан да жүзинен таныырыт.

Табажын база катап көблөп алала, агастын куйругын карар-
тып ийди:

—Эмди сен, бу кичүнүн сыртын качанда болзо кара куй-
ругынан көрүп танырзын.

Ол бойынча койоннын кулактарынын бажы ла агастын куй-
ругынын бажы каралу болуп артып калган.

Мааны аннын балдары

Мынан озодо Алтайда кайкамчылу ан Мааны журтаптыр. Онын жааны байбак мөшкө түней болгон, же эместен карырын баштады. Мааны кайдаарла көрзө, бойына түней бир де ан көзине жолыкпайт.

„Мен өлөрүм,—ол бойында сананды,—Алтайда менин адымды ундып койорлор. Жер үстине жаан Маанынын журтаганын ончолоры ундып койорлор. Меге јнит тужымнан ала балдар таап азырап аларга керек болгон. Же эмди де болзо бала азырарга сондооголым“.

Ол бойынча Мааны кискени таап алды. Бойы атаң кайкады: —Мындый кичү неме менин уулым канайып болгон?

Экинчи тапканы борсук болды. Бу уулы торт энезине жарабады.

Үчинчиде тапканы јеекен болды. Мынызын кискеге де, борсукка да тундезе,—тундегедий, же Мааныга түнейлежер бир де немези јок.

Төртүнчи уулы—шүлүзин—бойынын карындаштарынан жаан сөбктү болуп өсти, бөккө дө, чебер де болды. Ол керек дезе бойынын төрөл энезинин де базыдын укса, кулагын өрө, көдү-

рип ийетен, кулагынын бажында десе торко чачак буулап алгандый.

Мааны бежинчи уулды табала, Ирбис деп адап алды. Мынызы сүркей чакту да, чыйрак та болгон. Көзи тортло энезинин көзи ошкош, туркары суркурап туратан. Кылганы база энезинин кылганы ошкош, торкодый жымжак болгон. Ирбистинг базыды да энезинин базыдындый жымжак болгон. Ол бойынын карындаштарына көрө, жаан сөөктү де болзо, же Мааны кирези база да болбоды.

Алтынчыда тапкан уулы тигр болды. Бастыра ол сапсары, тортло күн ошкош, сыртынча десе кара көөлө чийе тарткандый жолду болды. Онызы сууга эжинерге Мааныдан да коомой эмес болды, агапка чыгарга кискеден де артык, мантаза, Ирбис ле шүлүзиннен чыйрак болды. Бу уулына энези удаган аяктап көрди.

„Айса эмди тапканым меге түней болордон мага т жок“,—деп саванала, Мааны арсланды таап алды.

Же бу жетинчи де уулы энезин уктап болбоды. Кемди тазөп, ол жаркын көстү болуп калганын Мааны бойы да ондоп болбой турды. Арслан уулы жаанаган тоозына, тамла каткымчылу бүдүштенип браатты, мойынына барбак түк өсти, куйругу тортло шыйдам ошкош болды.

„Ээ-чаалта,—Мааны кородоп сананды,—Же озор меге түнейлеш эмес те болзо, бойымнын өзөгимнен чыккан балдарым! Эмди мен өлгөдий де болзом, меге килеп, ыйлажатам балдарым бар. Өлбөй жүрзөм, комудалым айдар балдарым бар.“

Мааны кискени эрке сыймайла, айтты:

— Уулчагым, мен аштап жадым.

Киске озо баштап бөрүк чилеп болчойо берди, онын кийининде торт санына өрө керилип ийди, алын колын женил таштап, ичкери мантады. Ол үч күн жанбады. Төртинчи күн бир кичивек боро кушкаш тиштенип алала, жанып келди. Мааны энези уулынын тапкан анын аяктап көрөлө, араай каткырды:

—Бу меге жарым да чайнамга жетпес. Бойун жи.

Аштап калган киске жүк тынду кушкашты келип тиштеди, онын кийининде катап жерге чачып ийеле, кийининен мантай берди. Онон ары базала таштады, катап ок мантады. Онойдо ой-

ноп турганча, үч күн өтти, калганчыда кушкашта бир де канат жок болуп, жыланашталган соңында, жип ийди.

—Бери ук, уулчагым,—Мааны кискечекке айтты,— мен көрүп турзам, сенин бу кылыгыңла ээн жышка журтайтан арган жок. Сен мында торолоп өлөрүн. Тортло улустарга бар. Сенин бу кылыгың учун олор сени азыраарлар.

Киске куйругың чырчайта тудуп алала, качанын-качанга жышты таштап, мантай берди.

Карыган Мааны, курсак таап экелзин деп, эмли борсук уулын ийди.

Мынызы ыраак барбады. Жанында ла жаткан таштын алдынан жыланды тудала, энезине берди.

Мааны чугулданды:

—Сен менин канымнан бүтпегенин! Менен кедери бар! Эне-не жылан экелгенин учун, сен бойың эр жажына курт-конысла, жыланла азыранып жүр!

Конжоорыла кыркылдап, тумчугыла жер түртүп, кыска будыла желгенче, борсук койу жышка жүре берди.

—Мен курсак жиирге турым,—Мааны жеекенге айтты. Майчык бутту жеекен жети күнге чыгара жемзеди. Сегизинчи күн энезине бөрүнүн челдеп койгон куу сөбкти экелди.

—Же, сенен күндү сакыйтаны, торолоп өлгөнине келижер эмтир, жеекен,—Мааны үшкүрди.—Сенин экелген сыйынды жиир болзо, беш күнге күйү булгалар. Амырынан менен кедери бар, сенин бала-баркан база мен сени сакыган чылап, жети-сегис күнге курсак бедиреп жүрер болзындар. Тыштанарын олор билбезин, агашту кырга тенигилезин, жети күннен агашка селбектензин, аштайла, учураган ла немени жигилезин, качаңда „тойдыбыс“ деп айдып билгилебезин.

Жеекен майчык будыла мөштөн ала койды, онын ла кийининде Мааны бир де катап ого туштабады.

Төртинчиде шүлүзин андап барды. Мынызы саат жүрбөстө, эди сооголок эликти энезине жетирип келди.

—Сен, менин жакшы уулым,—Мааны тын сүгүнди.—Онын учун канайда эптү өңлөйтенине, мен сени үредерим. Тырмактарынды ууштанып алала, жымжагыңча бас. Кандый бир анды өңлөгөдүй болзон, сенин буттарыңнын алдында бир де будак сын-

базын. Сен кандый да койу жышка, недең де коркыбай, журтаар учурын бар.

Энезинин үрөткенинче тырмактарын ууштанала, табыш жоктон жымжагыңча базып, жаш шүлүзин карыган Мааныдан билдир-безинче ырап, жүре берди.

Бежинчизи, Ирбис, бийик ташка жаңыс калыды, алын колыла туу текезин (жуунманы) жыга сокты. Болот ошкош муусту туу текези тыныш та жок жада берди.

Ирбис оны жүктөнип алала, ойто клеедиң, чыйрак бутту анды тумчалай тутты. Эки анды тумчалай тутты. Эки анды жүктөнгөчө, энезине једе келди.

—Je, сен, Ирбис балам, качанда бийик жерде жүр, берик ташта журта. Туу текези журтаган жерге, жеерен, жуунма турлузы болгон жерге журта. Олор сениң тамзыктап јийтен курсагың болзын.

Ирбис энезиле јакшылајала, айры-тейри кыйгырала, бийик тууга мантай берди.

Алтынчы уулы тигр билдиртпезинен түрген андаарга мантай берди. Ол качан ортозына жүре берген, Мааны торт билбеди. Эжелген сыйын көрөр болзо, энези сурабаган сый болды: анчыны тигр тудала эклиптир.

Јаан Мааны коркыды:

—Ой, уулым, сениң жүрегин кандый кату! Сениң санаан кандый тутак. Сен бу өлтирижинге эр јажына бойына бойың өштү таап алдың. Сен ары кедери јиткек саска, койу камышту жерге бар. Сен кижі жок, мал жүрбес, жүкле жаңыс какај журтайтан жерге бар. Ондый өлүмдү жерде кижини сен озо көрзөн, сениң ырызың. Көзинди типилдетпей, чике көр. Керде-марда кижі сени озо көргөдий болзо, ол тушта онын ырызы болор.

Токтодып болбос ый-сыгытла түби жок састы көстөп, куу кыйгак камышты көстөп, тигр уулы жүре берди.

—Эмди сен мени азыраарзың,—Мааны јетинчи уулына айтты.

Је арслан керек десе көзин де ачады. Самтак бажын кату тамажына салала, кере түжине уйуктады. Эңир түнде арслан ойгөндү, эдинин соогы јайылып, силкинип ийеле, ары-бери кыйгырып, өзөк төмөн мантай берди. Тан аткалакта бир кижини ээр-

лү адыла катай өлтиреле, энезине јетирип келди. Мааны—энези мыны көргөн бойынча, санаазын арайла таппай калбады.

—Ой, калак!—ол ыйлады, бажы-көзин тырманды.— Ой, кайран күчим, не керек мен мындый уулды таптым? Сен тигрден казыр эмтирин. Сен ачап та, бөкө дө! Менин Алатайыма жүрөрим деп качанда сананба! Сен јайы-кыжы билдирбес јерге бар. Ајса болзо, јажына изүзи чыкпас күндү јерге жүрзөн, сенин бүктелбес кату, канча ачап жүрегин, јымжаар болор бо?!

„Качан бир чакта Алтайда јуртаган Мааны деген кайкамчыкту ан шак онойдо јети уулын јер үстине гаркагкан деп, ол сыранайла карыганча јаныскан ла јуртаган деп, онойдо ок өлүп те барарда, бандарынын бирүзин де бойына кычырбаган деп, јети уулы јердин үстинде кажыларыла алдынан бойы јуртагылап, карындаштар болгонын сескилебейт“ деп бичик-билик билбес улус деп айдыжатар.

Сагыскан керегинде

Бир катап бастырача канатту куштар жуулала, алгын-тогусты жайзанга тудуп алдылар. Алгын-тогус мызылап турар куйругын жайа тутты. Бөрүгине алтын чачак танынды. Чын ла талдама жайзаннын бойы боло берди!

Куштар ого эмеген алып берерге шүүдилер. Ненин учун де-зе жайзан болгон соңында бойы айылду, үйлү болор керек.

Торлооны да, таралды да, жыл-келди де—ончозын алтын-тогус жаратпады: жыл-кел кичинек, торлоонун учужы коомой, тарал өткүрө арык, күүк кунукчылду кожондоп жат деп жектеп салды.

Ого жаңысла шартылдууш үндү сагыскан жараган. Ого ол шулмус, чыйрак немедий билдирген.

Той болгон соңында, алгын-тогус бойынан кара-жажыл канадынан жулала, сагысканын жардына ла куйругуна кадап берди. Саат-маат жок сагыскан жараш чүм тагынала, жайзаннын үйи боллоло, жакшыркай берди. Эки колына иш тутпайт. Жазалына катап-катап аякгап отуруп болды. Жаңыс канадын жайа тудуп учуп жүрер кылык тапты. Эрген тура уйазынан барар болзо, энир тун киргенде келер кылыкту болды.

— Сен жаантайын кайдаар мендеп баразын, сангыскан?—деп бир катап алтын-тогус сураган.

— Кайдаар ла күүним жеткенде, оноор барадым.

— Кайда болдын, сангыскан?

— Күүнзеген ле жерде болдым.

Алтын-тогус ачынды. Бир катап сангыскан уйкудан тургалакта, алтын-тогус араай турала, учуп барып, жыраанын ортозына жажынып, кетеп жатты. Эртең тура сангыскан бойынын кара-жажыл жазалын ажыктап көрбө, канадын жайып уча берди. Алтын-тогус кийининен барды.

Олор экү озолу-сондү журт турган жерге једип келдилер. Сангыскан чөп-чөлкө төгүп турган жерге келип түжеле, бир сөөктн челдеп јада берди.

— Сенде уят бар ба, јок по?—Алтын-тогус тың кыйгырды.—Тутканчала ойто јан!

Је сангыскан дезе кайра да бурулбай чокып ла јат, чокып ла јат.

Алтын-тогус учуп келген бойынча, сүүрү чокужыла сангысканнын бажына тың чокып ијди. Коронду үниле онон мынайда айтты:

— Мынан ары сен меге үй кижн болорын јок!

Онон бери сангыскан нек-сакты таап алып, чокыза да, јаныс чокып, јана чарчап турар, балдарын дезе үредип турар:

— Јаныс катап чоки, беш катап айландыра көрүп тур, онон өскө алтын-тогус келеле, бажына чокыыр.

Јаандарынын үредүзин сангысканнын балдары жүректерине бек тудунып алгандар. Бир катап чокыыр, кайра кылчас эдип көрөр. Экинчизин чокып ијзе, эбиреде ажыктап алар.

Абагай айу.

Мынан озо коо тӧндү Алтайда, алтан толыкту ак ӧргӧдӧ Эр-Бӧкӧ деп каан журтаган. Эки кӧзи тижик, сыранайла ада-руга чактырган немедий болгон. Јүзи десе кара кӧк, тортло жылкы малдын телүүни ошкош. Эр-Бӧкӧ каан ӧрӧ турганда, сол колыла мыкынын тайанар, он колыла десе кара барбак сагалын сыйманар болгон. Кыш болгожын, Эр-Бӧкӧ каанга соок тыгынбас. Јайдын жанмыры онын үстине түшпес. Эки жалмажы јымжак тӧжӧккӧ сайрап јадат.

Бир катап Эр-Бӧкӧ каан бойынын таллама ла деген баатырларын ончозын алдыртып алала, мынайда айтты:

— Јети ӧзӧктин белтиринде, јети кырдын эдегинде, јетен кулаш терен таш куй бар. Ол куйда сүреен јаан айу журтап јат: онын ӧйӧк јаны сап-сары, сырт арказы кап-кара бӱткен. Ол айу ончо айулардын кааны. Оны тудала, менин ӧргӧмнин эжигине экелигер. Каан айу менин эжигиме ийт чилеп кынјыда отурзын.

Баатырлары оны угала, ӧрӧ тургылады. Катан чүмдери жалбырактый шылырашты. Тескерилеп эжиктен чыктылар. Аттарына минип, кӧндүге бердилер.

Кӧп айлардын туркунына омор канча кырга чыгып түштилер, канча јыштарды ӧдӱп чыктылар, је айуны омор таппады. Табар аргалары чыгарда, аттарынын тискиндерин кайра тартып, айылын кӧстӧп јелип ийдилер. Омор журтка јууктап келерде, бӧрүктери јок оогош балдар, узун тонду карыгандар ол баатырларды уткуп јүгүрдилер. Ак ӧргӧгӧ жеделе, јаныс кижидий мӧргүдилер:

— Улу бистин кааныбыс, јайзан айуны таппадыбыс, тапса да оны тудуп болбозыбыс!

Оны уккан Эр-Бӧкӧ каан ачынгаанына теңеридий күзүрей берди. Темир соккондый шыңырай берди. Бай ширеенден түже јүгүрп, алтын эжикти ача тепти, бозогоны ажыра базала, бӱдүрилип јыгылды. Онын будынын алдында эжигине кулга јүрген. Чычкан деп кул уулчак ыйлап јатты. Эки абакайы јүгүрп келеле, Эр-Бӧкӧ ӧбӧгӧнин колтыктап ӧрӧ тургустылар. Эки баш кезечилер келген бойынча, Чычканнын будынан туттылар.

— Бастыра јерди бийлеген кааным!—уулчак кыйгырды.—

Мени өлтирерге качанда сондобозыгар. Озо мен слерге жаан айуны барып, экелип берейин.

Эр-Бөкө каан озо баштап Чычканнын кара јодродый көзин ајыктап көрди. Чычканнын сөбги батпанак болгон. Је эки јарды јалбак бүткен. Буттары дезе күлердий чыдым да, кату да болгон.

— Сен, Чычканак, мени мекелеген сонгында күлер казаига кайнадып ийерим. Канынды калбак та кирези артырбай, агызырым, эдийди эргекке тундеп кертерим, сөбгинди талканга тундеп оодорым.

Ондый кату јакаруны уккан Чычканнын турган изи бар болды, барган јерин бир де кижи көрбөди. Ол јети өзөктин белтирин, јети туунын эдегин көстөди, јетен кулаш таш ичегенге једерге мендеди. Ојто кайра Чычканнын јанар јаны јок болгон. Ол туура да көрөргө јалтанып браатты.

Чатла чагы чыгып, аштап көнкөрө ташка јыгылды, кунукчылду көзин өрө көрзө, онын чике бажында таштан көстин јажындый суркурууш суу тамчылап турды.

Чычкан арайданла оноор јылала, оозын ачып, тамчыны тозуп алды. Эки тамчы суу онын оозына келип түжерде, тамагынан ажырып ийди. Бу тужында Чычкан мындый неме укты:

— Курр! Курр! Сен, карындажым, мында нени эдип јадын?

— Крры! Крры! Мен кижи каруулдап јадым. Онын өлөрин сакуп турым. Онын көзин ойуп јийин деп јилбиркейдим.

— Курр! Ој ди не керек тегин јылытар? Бу кырдын ары келтегейинде, саста бир сарбага түжүп калган јадыры, торг оноор уч. Јылкы кижиден озо өлөр.

— Крры, Крры! Бу кижи эмди де өлгөнине түнейлеже берген.

Эки кускун онојдо эрмектежеле, бирүзи уча берди, бирүзи артала, оны ээчий куркуллады:

— Крры, крры, өлүп браат!

— Өлбөс болбойым деп, Чычкан айдала, кыймыктанды.

Өлүм бу ла јаны ого јуугаш болгон, эмди дезе ол бажын да өрө көдүрди, бут бажына өрө турды.

— О-о калак, курр!—кускун кунукчылду үшкүрди.—Менин карындажым чын айткан эмтир. Бу кижинин бачым өлөри јок јат. Ачынганына чыдашпай, кускуннын јүреги јарыла берди.

агаштын бажынан канады талбайып, Чычканнын будынын жанына келип тўшти.

Онон ары Чычкан сыны женилип кырга чыгып келди, ондо койу бўткен кара агашта кызыл жалбышту өрт күйүп жатканын көрди.

— Мэ-эк, мэ-эк, кўйдим!—Кичинек айунын кыйгызы ол оттын ортозында угулды.

Чычкан удаган аланзы бай, жүгүрип келген бойынча, айунын балазын кучактанып, оттын ортозынан чыгарып экелди.

— Мэ-эк!.. Айунын балазы эрмектенди. — Сен мени өлүмнөн саргададын—онын учун мен сени качанда күндүлөп жүрерим.

Айунын балазы жакпагдадып магтап жана берди.

Чычкан бойынын жолынча көндүгип ок ийди.

— Жоо, кайдайын! Жоо, кайдайын!—Саска бадалган сарбаганын кыйгызы база угулды.

Чычкан базып келген бойынча, сарбаганын жалынан тудала, састан чыгарып алды.

— Куррк!—бир кускун тенери түбинде калактады.—Куррк! Бу жылкы бачым өлөри база жок эмтир.

Чычкан жылу алаканын сарбаганын мойнына салды, экү бойы бойлорын кару көрүшкенче, жети суунын белтирин, жети туунын эдегин көстөп жүрүп ийдилер. Кенетийин жаан кырдын ары жанынан сан башка кожонду, жалаң самтак кара айулар чубажып чыктылар. Сарбага оморды көргөн бойынча шоокырып, карайлап чыкты, же Чычкан бойынын темир колыла онын мойнынан бектеп тудала, божотпой салды.

— Коркыба, најым. Көрзөн, кажыла айунын колында жүзүн курсакту тепшилер, ачу аракылу тажуурлар.

Ончозынын алдынан жаан айу бойы базып клеткен. Онын сандары жоон жадыктык эмтир. Бажы десе куйук төнөштү. Онын жардына он айулар жергелей жаткады, жалбак. Ол уду күлүктин арказында түги түндий кара, өйөгинде түги күргүл сары эмтир. Ончо айулар бастыразы эки будына туруп келип жадарда, сок жагыс жаан айу төрт тамажыла базып клетти. Ол Чычканга жууктап келеле, он тамажын өрө көдүрди, онон бажын өрө көдүреле, жалакай үниле мынайда айтты:

— Сен менин алдыма эртен тура чыккан күн ошкош, энир

чыккан ай ошкожын. Сен менин уулчагымды отко кўйдүрбей айырып алган. Кандый курсакка кўўнин жедет, ич ле, жи ле! Кандый неме керек болор, айт ла, сура ла!

— Мен эр кемиме жеткелек уулчак эдим,—Чычкан карузына айтты,—аракы ичрге болбозым, сый алып болбозым. Мени слерге Эр-Бөкө каан ийе берген эди. Ол жагыскан жер үстинин кааны болорго жат. Слерди ак өргөөзине алдыртып келеле, ийтке бодоп кынжылап койзын деп жакыган.

Оны уккан айулардын койу кирбиктерин изү жаштар кууза агып түштилер.

— Бербезибис! Онын ордына Эр-Бөкө каанла барып жуула-жарыбыс!—Ончо айулар жагыс үнбиле кыйгырдылар.

Жаан айу алын колын өрө бийик көдүрди. Ончо айулар, жагыс айудый тым боло бердилер. Жаан айу бойынын кату алака-нын Чычканнын жардына карузып араай түжүрди. Күлүмзиренеле, мынайда айтты:

— Мен не де болзо, уулчактын сурагын бүдүрейин деп турум.

Өскө айулар катап эрмек айдышпады. Ачуга кестирген бойлорынча, аракыларын ончозын ичип ийдилер, аш-курсактарын үзе жигилейле, ончозы эзирип, кожон-комысла агаш ортозына тарап-таркап баргылады.

Жаан айу Эр-Бөкө кааннын ак өргөөзүн көстөп түрген-түкей желип ийди. Онын кийининен кер сарбага курандадып желип браатты. Сарбаганын кийининен Чычкан чалыжандап барып жатты. Олор көп суулар кечтилер. Көп кырлар аштылар. Чычканнын бүдүрилижи көптөп, тамла ырап сондоп турды.

—Менин жардыма минип ал, балам,—деп айу ого айтты.

Уулчак, агашка чыгып жаткандый, айунын будын өрө тапшынып чыкты, онын жалбак жардына, жымжак түгине сайрап жадып алды.

Айу суудан түрген мангады. Сапкыннан түрген сарбага мангады.

—Батаа, мени томоноктор тон өткүрө жиди,—деп жаан айу онтоды.

Чычкан кайыннан чырбагал сындырып алала, томонокторды

үркүткен айас, айунын жүзи-бажына согуп браатты. Анча-мынча ой өткөндө, олор Эр-Бөкө кааннын мал-чагына жедип келдилер.

— Мма-аш, мма-аш!— деп айу огуруп ийди.

Малдар киштежип, уйлар мөөрөжип, жер сайын ойлошты. Албаты-жон айылдарына бектендилер. Кайыш армакчыла эжиктерин алаңчыкка жаба буулагылады.

Тудаган казыр ийттер куйруктарын айра минип, жадыктын алдына жажындылар.

Эр-Бөкө кааннын жүреги арайла кабортодон жарылбады Коркыганына, кара сууга түжүп терлей берди,

— Мма-аш! Мма-аш!..

Бу калганчы кыйгыны уккан Эр-Бөкө каан орыннын алды төмөн кирди, үйлери агаш кайырчакка киргиледи.

— Эй, жаан каан!—уулчак кыйгырды,— слердин жакылтаны бүт дүрдим!

— Мма-аш, мма-аш, мааш,— айу ээчий огурды.

Эр-Бөкө каан орын алдынан ойто чыкты, отты айландыра жети катап жүгүрүп келди, канайда тынын корыырын билбеди.

— Э-э, мааш-мааш!— айу тамла тын огурп турды.

— Ой, Чычкан, мындый сагыш жок анды кайдарга экелген? Мындый жүүлгек айу меге сыраңайла керек жок, ойто ары апар!

Чычкан, бажын омок тудуп, айтты:

— Озо баштап „экелзин“ деп,— бир албан, экелген соңында ойто ичегенине апарзын деп,— экинчи албан. Ол ненин учун андый болгон?

— Эрке менин, кару менин Чычканым, мен сеге каборто каандыгым берейин,— ары ла ойто апар!

Чычкан айудан жерге түшти.

— Жакшы болзын, менин најым,— өйөгү сары, сырты кара каан айу айдала, ары болды.

Ол бойынын жаткан жети өзөктин белтириндеги туунын эдегиндеги терен куй журтына көндүгө берди.

Эр-Бөкө каан Чычканды өргөөзине кычырды. Бойы дезе эжиктен чыгарга коркыды. Улус жок жерге Чычканла эрмектежерге жүреги барынбаган.

Уулчактын эки тизези тырлажып турды, тиштери дезе кен-

диреш куурып тургандый тазырап турды. Көзүн де жерден өрө көдүрөргө болбой турды.

— Коркыба, балам,—Эр-Бөкө каан үнүн жымжак эделе, Эр-мектенди,—сенин энчинди айырып берерге турым. Же мени берген болбогой, онызын билип болбой турым.

Өргөбнүн ичинде жаан жалбышту от күйүп жатты. Оттын айагында бир кой жатты. Ол бойынын кызу темир ошкош тилиле жагыла чыккан балазын жалап турды.

— Сен чыккан ла бойынча не керек мантай бербедин, балам?—деп кой энези кураганынан сурады.—Слерде не болзын, жаңыс бойыгар, кайда отурайын дезе, отуларыгар, кайда барайын дезе, барарыгар. Мен дезе. бир мун койлор карынданып жүрим. Онын учун мен канайып өрө турарым?

Оны уккан Чычкан кураганга базып келди, оны эки колло өрө көдүрөле, кураганнын ногоон көзүн окшоп ийди.

Эр-Бөкө каан сүгүне берди.

— Ундыба, Чычкан: сен бойын ол кураганды талдап алдын. Менен артык неме сурабай, кайда баратан эдин, оноор бар.

Чычкан жерге мандайы түртүлгенче мүргүди. Кыя армакчыла кураганнын мойынынан буулап ийди, кер жабаганы ноктолоп ийди, онон ары бойынын жадатан жерин бедиреп жүре берди.

Жети күннүн туркунына озор үчү түнөй баргылады, бир де сондоп турганы жок болды. Сегизинчи күнге жедерде, кураган жалбышту тилин суурала, өрө турбай жадып ийди.

Карды торт ло көрүктый жапылдай берди. Көзи дезе торт карануй түндий болды.

— Барар арган жок по?—Чычкан кимиренип айдала, кураганнын мойынынан кучактанып ийди. Онын кийининде эки колго өрө көдүрөле, кучактанып апарарга санаган, же кураганды көдүрүп болбоды.

Кураганнын кабортозы жерге көмүлө бертир. Оны көргөн Чычкан, кураганды кайыш армакчыла буулайла, кер жабагазына төрөпчилеп апарарга сананды. Ичкери бурт этти: армакчы чиршк немедий көп жерден үзүлө берди, кер жабага көнкөрө жыгыла, бажынан ажа конды. Чычкан дезе мойыны арайла сынбай, жерде онтоп жатты. Кураган дезе ол ло жеринде корголындый жерге чөнүп брааты.

— Ме-е, — дел кураган каткырып ийди, — уйаг кайда! Ме-е! Бирүзи дезе удабас эрлү эр болор, экинчизи аттан артык ат болор, бөрүкче кураганды-мени көдүрип болбодылар.

Чычкан уйалган бойынча бөрүгин јерге чачала, бойы онын үстине көнкөрө жыгылып ийди. Канча тун, канча түш уйуктаганын ол ондододы. Качан ойгонгон соңында, бойын бойы таныбас эмтир.

Тогузон тогус јерде јамачылу салбар тоннын ордына, кызыл торко тонду јадыры. Јолго батпас башпак өдүк ордына, кара былгайры маак өдүктү эмтир. Чычканнын јастыгы кара кумдус болуптыр. Јамынганы дезе јалан кызыл түлкүле эткен јууркан болды. Төжөги јалан көк бөрүннн терезинен эткен эмтир. Айылы дезе сүт ошкош апагаш кийистен эдилептир.

Чычкан айылынан чыкты. Айыл эжигинде алтын чакы көрди. Ол чакыда канатту кер ат турды. Ат јепсели ончозы алтын күмүштен эткен эмтир. Ээри дезе күлер арташ болуптыр. Чычкан он јанындагы ак јаар көрди: јаланда, тортло кар бүркегендий, ончозы апагаш койлор болды. Сол јаны јаар көрөр болзо, јалан кызыл јеерен јыкылар ла кара көк уйлар үч өзөкти бүркей бертир.

Чычкан баатыр кептү кыйгырып ийди, мүркүт чилеп акшып ийди. Ээлгир тилдү комысты эрдине јаба тутты, койу јараш ойноордо, канча өзөккө јайыла берди. Эки кылду топшуурды алып сокты, агаш-ташка јаныланды.

Эр-Бөкө кааннын јалчылары јаба јорткылап келеле, Чычканнын јыргап јатканын көргиледи. Ойто түрген келеле, ол көргөн немелерди каанына айдышты.

Оны уккан Эр-Бөкө каан чакшынду суудый кайнады, оодылып јаткан тоштый быјырады. Коңыр адына минеле, бийик кырга манла чыкты, ачу-корон кыйгырып ийди.

— Узун куйрук уйга бүткен, уйалбас мандай кемге бүткен болотон? Бу јаланга кем қөчкөн болотон, је мында онын јадар учуры јок. Эртен күн чыгар алдында, адамнан арткан ок-саадак бойынын солгонын көргүзер. Энеден чыккан эки эргек ий-дезин көргүзер.

Оны уккан өскүс Чычкан кайкады: ол бойы качанда ок-саадак тутпаган, јуулажарга да үренбеген.

Онойдо санааркан турганча, јаан абагай айу мында једип келди.

— Кунукпа, өскүзегим! Бойыннын кыра болот бычагынды ал. Кургак чибинин будагынан јаалар јаза. Кату белелер јыдага бжжу јараар.

Абагай айу онойдо айдала, бажын ойто буруганын Чычкан көрди. Кайдаар мантаганын канайып та билбеди. Ол барбак мөштин јанына келеле, ок-саадакты чапты, јыданы амыраш јоктон јазады. Онын туткан кажыла будактар ончозы керекке јарап турды: кучак јетпес јоон јыдалар да болды, сабардый кичүзи де бар болды, ок-јаалар десе кыр ажыра узуну да бар, алаканга ой кичүзи де бар болды.

Јаан айу эртен тура јетти. Оны ээчий сары јакылу батпак тарбагандар келди. Тарбагандарды ээчиде боро тонду борсуктар келгиледи. Борсуктарды ээчиде јеекендер келгиледи, је олордын кийгендери самтар тондор болды, ненин учун десе олор кандый јерге келерин билбегендер. Олордын ончолорынын кийининен кара күрөң јакылу айу күлүктер, јер көчкөлөп тургандый ээчижип келдилер.

Кичү деген ок-саадактар ла јыдалар тарбагандарга келишти, ошон эмеш јаандары борсуктарга јаады. Јеекендер „кажызын алатан болбогой“ деп аланзыжып тургылайла, ончолоры ок-саадакты алдылар. Уур деген јыдаларды айулар јенил көдүрдилер.

— Јадыгар!—деп јаан айу јакылга берди.

Ончолорынын алдында тарбагандар јаткылады. Олордын кийининен борсуктар јап-јуп эткиледи. Борсуктардын кийининен јеекендер јелбейжип јатты. Јеекендердин кийининен айулар тес-тейжип јаткылады. Ол черүлердин бир учында кара кер атту Чычкан турды. Экинчи учында десе јаан айу јайзаң бойы болды.

Ыраакта тенери түбннде таңнын чийе тартылганы көрүнди. Эр-Бөкө каан кара агаштый кал черүзин баштап, кара туунын бажына чыгып келди. Олорды сыранайла јаба јегирип алала, јаан айу айры-тейри кыйгырды:

— Ээ-мааш! Турыгар!

Бастыра андар јаныс андый туруп чыктылар. Ончолоры јыдаларын јаныс көдүрдилер. Эр-Бөкө каан ат тискинин кайра тар-тарга јеткелекте, онын алдынан кара јыштый јыдалар көдүрүлип

чыкты. Андардын көстөри көк жалбыштый жалбырап чыктылар. Тыныштары тортто тумандый жер үстине жайыла берди.

— Ээ-мааш, ичкери көндүгигер!—деп жаан айу жакаруны берди.

Тарбаганлар— „анкыйт“—дешти. Борсуктар кыркылдашты. Јеекендер јескингендий бышкырышты. Айулар дезе тенеридий күркүрешти.

— Ойто кайра-а-а!—Эр-Бөкө каан алгырды.—Ойто кайра, кайр-а-а.—Бойында сагыш јок, Эр-Бөкө аттыг тискинин ончозынан озо кайра тартты. Оны ээчий канча баатырлары, кезерлери, алыптары качтылар.

Ол барган черүлер жаан сууны кечкенде, онын суузын буултып, јарадынан ажырат. Бийик бүткен кырларды јалан эдип тепсеткилейт, кату бүткен таштарды талкан эдип ооткылайт, канча јараш чечекгерди кайылта бастыргылайт. Эр-Бөкө каан бойынын алган эки төлөкту ак өргөбозин күл эдип, јемире бастыртып та барганын билбей калды.

Онын санаазы ойто киргенин-кирбегенин база да билер кижн чыкпайт.

Јаан айу өскүс Чычканга болушкан керегинде чөрчөктн ончо улустар јакшы билгилеп јат. Онын учун онын адын чике алабай, туркаары күндүлеген айас, Абагай деп айдыжып турганы ол.

Сүмелү түлкү

Барбак куйрукту, кулагы курч, арказы көс чактыгар кызыл, бийоги ак чалдар жараш түлкү, жабызак мөштөрлү, козыр ташту кырды төмөн желип клеетсе, алтын түктү айу, неден де коркыган, түги бажына атырайып калган, удурга клеетти. „Бу кышкыда айылынан чыкпас жайзангыс не керектү чыкты не?“ деп түлкү онойдо сананала, айуга туштабай жажынарга жүреле, токтоды.

Анча-мынча болбоды, айу жаба жетти. Тыныжы жаан. Алдыгы ээгинде тош жаба тонуп калыптыр.

— Калак, түлкү, аякчан, менин кийинимнен анчылар сүрүжип жат, өлбөс бойун өлбөрин!— деп айу манзырап айтты.

— Слер мени жаман көрбөй, бойыгарла кожо алып жүретен болгозор, мен эмдиле жадалап ийзем, кар жаар, шуурган болор. анчылар изибисти таппай каларлар.

Айу, ондый сүмеге сүрекей сүгүнип, түлкүни кучактай тудуп окшоды.

— Мени өлтүрбейле айырып алатан болзон, качанда айырылышпас нажы болорыбыс.

Түлкү жадала, үч катап ары-бери анданып ийди. Айас теңери булуттады. Кар ла шуурган жүрс-марсла келди. Истери тургузала жоголды.

Онон ары айу ла түлкү бийик тайгага чыга бергиледи. Бийик жылым таштын алдына жеткиледи.— Одуны бу ла таштын алдына салып алалы. Салкыннан ыжык болор, жадарга да жакшы болор,— деп айу жөп айтты, арыганына чыдап болбой, жалбак таштын үстине отурды.

— Ондый эмес, жайзангым. Бу жер анчы улустар түжерге сүрекей эптү жер, онын учун бис экүте мында жадарга жарабас. Бис

бу таштын бажына чыгып жадалы. Ол бийик жерден өштүлөрүстү ыраактан көрүп аларыбыс.

Айу мойножорго болбоды. Түлкүгө эмди бойынан артык бүдүп турды.

Эки агаштын сынындый, бийик таштын үстине жаан оттон салала, түлкү айтты:

— Таштын кырын жаарызы төри болзын. Айдарда слер жаан кижиге оттын төрине жадыгар, мен кичү кижиге оттын айагына жадайын.

Айу бир де сөс мойножып айтпады. Түлкүнүн чындыгына тамла там тын иженип, „Меге кандый сүрекей килеп жат, көбөркий, узак жашту болзын,“—деп бойында сананды.

Энир кирген соңында айу оттын бажына учаланып жатты. Терен уйкуга кирген соңында, түлкү отту турунды айунын жардына жууктадып келеле, айтты:

— Эмеш ары жадыгар, акам, алтын түгигер күйүп браат!

Айу уйкузуна ондонып болбой, эмеш ары чыгара жадып алды. Базала катап терен уйуктай берерде, түлкү отту турунды жардына тийгизип ийди:

— Акам, акам, алтын түгигер күйүп браат, эмеш чыгара жадыгар.

Айу экинчизин базала ойгонып болбой, оттон ырай жадып алды.

Үчинчи катап түлкү турунды жууктадып келеле, „алтын түгигер күйди, ары жадаар“ деп айдарда ла, айу ары жадаарга сананган бойынча, таштан ажа берди.

Кызыл түлкү этке-жууга жединди. Кыш кабортозы өткөнчө, айунын семис эди сүрекей жакшы курсак болды. Тегин де кызыл жараш түлкү там жаранды. Семиргенине өрө женил туруп болбой барды.

„Алтайда мендий семис ан жок“,—деп түлкү бойында сананып алды. Эмди кайдаарла көс жеткен жерге барарга шүүнип ала-ла, өрө туруп, оозун ачып, тилин суурып, араай алтап мантады. Түргөн барар арга жок болды. Ичи изип, оозунан үс тамчылап брааты.

Тайгадан түжүп келеле, көрзө: бөрүлөр удурга келип жат-

кылады. Түлкү оны көрөлө, качарга сананды, же түргөн мангап болбозын билинеле, жерге жадып ийди. Бөрүлөр жаба жеттилер.

— Сен не керек мында жадырын?—алты бөрү жаңыс үнбиле сурадылар.

— Мен коркышту семиргенимнен базып болбой, амырап жадым,—түлкү күлүмзиренип карузын айтты.

— Төгүндөп жаг, качанда түлкү бистен семис болгон кире-зи жок,—деп бир бөрү айдала, тиштеерге оозын жаан ачып келди.

— Бүтпей турган болзогор, кузуп көрөлдөр. Кемнен түткү тере, кемнен эт-жуу чыгар,—түлкү чыныркап айтты.

Алты бөрү түп-түгөй кускылады. Чындап та түктү терелер, не ле бор-боткы чыкты. Түлкү чырайын жуурып ийди.

— Бу слердин жип жүргөн курсактарыгардын жаманын көрөлө, менин кускум келди. —Түлкү онойдо айдала, кузарда, жалаан ак мешке жуу төгүле берди. Бөрүлөр кускуны жерге түжүрбей, былааш эткилеп, жидилер.

— Ненин жийле, онойдо семиргенигер?— бөрүлөр эмди жарамзып сурадылар.

— Менин кийинимче базыгар, — түлкү араай өрө туруп айтты.

Бөрүлөрдү баштап алала, анчылардын одузындагы суу-алгыжына экелди.

— Бу суу-алгышка куйругарды булгап чыгарала, тоштын үстине салып, оозыгарды жаан ачала, теңеринин түбин кезе көрүп отурыгар: оноортынан эт-жуу бойы эжилеп келер.

Бөрүлөр түлкүнүн сөзине сүгүништи.

— Бойын көргүзүп бер,—деп сурадылар. Түлкү мойношподы, куйругун сууга эмешле тийгизеле, бөрүлөр көрбөгөн аразында, мыкынына кыстанып алды. Түн кирди.

— Эт-жуу качан түжер?—деп бөрүлөр сурадылар.

— Түн ортозында түжер,—түлкү карузын айтты.

Түн ортозы өттү, эт-жуу жок болды. Бөрүлөр катап сурадылар:

— Качан түжер?

— Таң алдында түжер.

Таң жарып келди. Улустардын табыжы угулды.

— Бу неинин учун түшпей жат?—бөрүлөр сурады.

— Ой, быларлар, улустар суу аларга клеедири, качаалы!—
түлкү кыйгырган бойынча, качып мантады. Бөрүлөр брө турарга
саванганда, куйруктары тошко жаба тонуп калган, туруп бол-
бой салдылар.

Сүмелү түлкү мантай берди. Ачап бөрүлөрдү аңчылар өлтүр-
гилеи алдылар.

Оныла кожо бу чөрчөк божоды.

Бөрү

Алтайда Сүмелү деп бай журтаган. Онын малында тоо жок, жөө-жөзинде анкан жок болгон. Ол жаантайын кара жорго ат минетен, кара торко тон кийетен бай болгон.

Бир катап Сүмелү бай тоозы жок малын көрөргө барды. Опойдо жүрерде, кижин жийтен, алты карыш оосту Алмыс учурады.

— О-о, жаан бай, жакшы эр Сүмелү деп кижин бар дешкен, ол слер турыгар ийне.—Алмыс каткырынып сурады.

Сүмелү бай айдар да сөс таппай, калын эрди түжүп, ат үстине тырлажа берди.

— Слер эртен бистин айылга айылдап келигер. Аш-курсактын амтандузын, аттыг, тоннын сүрдүзүн жазап, слерди уткуп аларым,—Сүмелү арайдап ла айтты.

— Же алдырбас, айылдап та келейин, кара жангыс айткан сөзүн сындырба. Мекелеп неме айтпа, качап түптө бойыга жаман болор.—Алмыс Сүмелүни катуу кезетти.

Сүмелү алын бура тартып, сүри-чырайы карарган айылына мендеп жанала, жалчыларына жакарды:

— Тоозы жок малды, анканы жок жөөжөнни коштоп, жети ээкти кечире, жети кырды ажыра көчүрзүн.

Тоозы жок күдүчилер ак-малды айдап көндүктилер, канча түмен жалчылары анканы жок ар-жөөжөнни коштоп, көчүп көндүктилер. Ак-малы өлөндий жайканыжа берди, албатызы кара агачтыг жылыжа бергиледи. Эки кырды ажала, Сүмелү бай Чимирик деп кулына айтты:

— Мен буспай таштаган айылымда бир жакшы ок-саадагымды ундып ийгем эмтирим, оны барып экелзен, Чимирик.

Бойынын кара торко тонун чечип, Чимирикке кийдиреле,

бир кедер кара атты жакшы ээрле ээртеп берди. Бойынын ээзинин айбызын Чимирик уулчак укпаса болбоды, кара торко тонын бергенине карын да сүрекей сүгүнип, ары болуп мантатты.

Сүмелүнин айылына једип келеле, кедер адынан түжүп, керени айылга кирди. Эр јанында бүдүжи јок бир кижии уйуктап јатты. Чимирик ок-саадакты алала, ойго чыгарга јеткелекте, уйуктап јаткан кижии ойгонды.

— Акыр, балам, токтоп тур, он колынды меге сун. Көзүн отту, көксин айлу, кайдан келген бала эдинг?

Чимирик токтоп турбай, айылдан түргөн чыгып, кара атка минеле, ары болордын кажы јанында кара ат чакызынан ары барбай, кедерлеп тура берди.

Алмыс јаба једип, аттын куйругынан ала койды. Чимирик аттан түже калыйла, бийик туунын бажын көстөп жүгүрди. Алмыс кедер кара атты үч чайнам эдип јийле, өскүс уул Чимириктин кийининен жүгүрди. Канча өзөк кечтилер, канча туу ашгылар. Кара көлдүн јарадына јаба једердин кажы јанында, јүс будакту темир терекке өскүс уул чыга берди.

Алмыс будынан сооро тудала, ачынганына теректи он айландыра жүгүреле, отуруп ыйлады. Онон ай малгазын белинен алып, темир теректи кезе берди. Үч күн кести. Үзе кезерине чагы јетпесте, јадып амырап аларга сананды, јаткан бойынча терең уйуктай берди.

Өскүс уул Чимирик өлөр ойин тоолоп, өксөп-өксөп ыйлап отурды. Айландыра көрүп јайнап турза, болужар кижии јок болды. Алмыс уйкудан ойгонзо, јип салары јолду болды.

Бу ойдө темир теректин бажына боро шонкор келип отурды, ыйлап отурган Чимирикти көрөлө, сурады:

— Сен мында не керек ыйлап отурум?

— Ыйлабас аргам јок. Эмди танкы тартым ой бажында, менин тыным јок болор. Темир теректин төзінде кижии јийген Алмыс уйуктап амырап јадыры, онон ойгонгон соңында бу теректи үзе кезер, мени жагыс чайнам эдип јип салар. Онын учун ыйлап отурум, — өскүс уул Чимирик боро шонкорго карузын айтты.

Боро шонкор санавала, база катап сурады:

— Сенде ада-эне, адаанына киргедий најын, карындаштарың бар ба?

— Азыраган менң адам јок, эмискен менңг энем јок, ӧс-кӱс-јабыс кижии эдим. Сӱмелӱ байга кул болуп јӱреримде, јети јылга кой кӱдӱткен, эки боро ийттер бар эди. Карудан кару најыларым ол, оноң башка неме јок эди.

— Алдырбас, комудаба Алмыс уйкудан тургалакта, ол најыларын мында једип келерлер. Мен барып ологго айдарым.—Шоңкор калганчыда айдала, ай канадын јайа тудуп, киркиреде уча берди.

Анча-мынча болбоды, кӱн бадыштан јердин тоозыны теңериге чӱйилди, теңеринин ак булуды јерге јабылып тӱшти. Ӧскӱс уул Чимирик, эмди кӱрӱп отурар болзо, эки боро ийт најылары кызыл жалбыш тилдерин суурган, куйруктарың суй туткан, темир теректинг тӱзине једе келдилер. Олор кижии јудатан алты карыш

оосту Алмысты келип туткылады, кара көлгө сүүртеп экелдиер—
—Кара күрен кан чыкса, каткырып сүгүний турарын, куу
кызыл кан көрүнзе, кунугуп, санааркап отуарын,—эки боро ийт-
тер Чимирикке онойдо айдала, Алмысты тутканча, кара көлгө түжө
бердилер.

Оскүс уул Чимирик темир теректен түжүп келеде, кара көл-
ди айкап, эки наязынын ийдезин сагыды.

Озо баштап кара күрен кач көрүндү. Чимирик каткырып,
бижелеп, секирип турды. Онойдо узак сүгүнерге келишпеди: ба-
зала көрзө, куу кызыл кан кара көлдин үстине кайкалап келди.
Оны көргөн Чимирик огуруп, сыктап, ыйлап, өрбө-төмөн жүгүр-
ди. Ол саат болбоды, куу кызыл кан жоголып, катап кара күрен
кан көлдин үстине жайыла берди. Чимирик ойноп-жыргап кожон-
дой берди:

—Эки нажым эзенде,
Энем барыла түнөй эмей,
Алты карыш оосту
Алмыс торонун жендеп чыкпай.

Кара сагышту Алмыстын
Кара каны төгүлзін,
Кару жакшы нажыларым
Кайра омок ойто чыксын.

Удаган болбоды. Эки кару нажылары кара көлдөн чыгып кел-
дилер. Албатыны жип жүретен, алты карыш оосту Алмысты жен-
дедилер. Бир наязынын он будын Алмыстын малтазы кыйып
ийттир.

—Эмди барып Сүмелү байдын бойун өлтирер,—деп үч нө-
көрдөр жөптөжөлө, Сүмелүнийн журтын көстөп жүрүп ийделер.

Жолдо аксак наязы, барып болбой, сондооды.

—Мен слерле түнөй базып болбос турум,—деп аксак нажы-
зы айтты.

—Бис экү де Сүмелү байга чыдаарыбыс. Сен мында артып
кал. Сүмелүни жендесебис, ойто келип, сени апарарыбыс,—Оскүс
уул Чимирик аксак наязына айтты.

Аксак боро ийт артып калды.

Бир ай өтти, эки наязы келбеди. Эки-үч ай өткөнчө, эки
жакшы нажыларынын өлгөнү де билдирбес, тирүзи де билдирбес
болды.

—Сүмелү байды өлтиргилеп, жөөжөгө, малга жедингилейле,
мени десе ундып салдылар. Мен ологго катап нажы болбозым,—

деп боро ийт онойдо айдала, өрө көрүп улыйла, бөрү болуп,
желе берди.

Онон бери нөкөрлөрине тарынган ийттен бөрү деген казыр
ан бүтти, Алмыстын малтазына кыйдырган он буды майчык бо-
луп калды.

Оскүс уул Чимирик бир ийдиле кайда барганы бир де киж
билбес. Је Сүмелү байды байла јенип өлтирген ок болбой кайсын.

Кезиги атак казган

Салдатас

Озо Алтайда Салдатас деп јокту кижі јуртаган. Ол јерди абылла чаап, аш салып, курсагын азыранып јүрди. Салдатас бир катап јалбак мееске чыгала, айыл ордынча јерге аш чачарга, агаш-тажын көдүрип турарда, кырдан кара сары айу тўжуп келди.

—Ма-аш, сен нени иштеп турын, Салдатас?—деп айу сурады.

—Бу јердин корум агажын арулап, бир кичү аш чачып аларга турым,—деп Салдатас карузын берди.

Айу оноң јууктай базып келип, чырайын јымжадып ийди. Он колыла бажын сыйманып ийеле, айтты:

—Ма-аш, сен мени нөкөргө кожуп аларын ба? Агаш-таш кодорорго менин күчим једер.

Салдатас мойнободы, јөпсивбеске коркыды, тирү артардын шылтазуында јөпсинди. Ол бойынча кыраның јерин кожо арчыдылар. Айу бойына түней таштарды көдүрип таштады, агаштарды тазылыла кодорып чачты.

Онойдо јерди арчып, абылла чаап, кыраны үрендеп салдылар.

Салдатас бир айылдын ордынча јер арулап аларга сананган болгон, је айу кожыларда, он айылдын ордынча јерге арба чачтылар. Арбаны үрендеп божойло, айу ла Салдатас јакшылажып, эки башка айылду-айылдарына јандылар.

Арба өсти, каа-жаа элик балтырган чыкты, кымыскайак өлөң өсти. Салдатас оны јулуп саларга, кыразынын анканына келди. Оңдо өскөң өлөңин анан мынан јулуп турганча, кара сары айу кыр бажынан көрөлө, јаш өлөңди јыга согуп, мантап тўшти.

—Ма-аш, сен, Салдатас, нени мында иштеп турын?—деп айу сурады.

—Мен, аш ару болзын деп, быяр өлөнниң јулуп турым, — Салдатас карузын берди.

—Ондый ишти иштейтенде меге не керек айтпадын?— айу айдала, кылганын ортозына кире базып келерде, јаш кылга, онын үстие јаан тоормош сүүректегендий, јерге јаба јыгыла берди.

—Акыр, абагай, слер аштын анканындагы өлөнди јулыгар. Мен ичиндегизине бойым чыдаарым. —Сталдатас јайнап сурады.

Айу мойнободы. Кыранын анканындагы өлөнди эки колдоп јула берди. Кыраны одоп божойло, эки најы база катап айылду-айылдарына јангылады.

Сары күс јеткелекте, саргарып арба бышты. Серибин тудунганча Салдатас арбазына келди. Эки-үч ле тудам кескен сонын-да, айу кырдан мантап түшти.

—Ма-аш, арбаны эмди канайдарга турын?— Салдатастан айу сурады.

—Эмди арба бышкан, кезип, ажын үлежерис,— Салдатас карузын берди.

Айу, эки колыла аймаштап, арбаны тазылынан јула берди. Какшай берген арба какталып, јерге төгүле берди. Оны көргөн Салдатас айуга јалынып сурады:

—Слер, јаан кижн корчойып аш јулганча, отурып, мажакты уужагар. Кезерин мен кезейин. Карыган акам, јенил ишти иштегер.

Айу мында тын мойношподы, кыранын анканына отурала, алты аннын терезинен эткен јайуга арбанын мажагын уужай берди.

Салдатас арбаны кезип божоды, онойдо ок айу ашты уужап божодып ийди.

—Ма-аш, Салдатас, менин алаканымды көрзөн, чала јукара беринтир,— айу колын көргүзип айтты. Чындапта Салдатас ајыктан көрзө, айунын тамажы јукарып калганы јарт болды.

—Карый бергенигер ок чын-туру. Алдырбас, канайдар оны. Эмди ашты үлежели, акам, канайда алатан эдигер, бойыгар айдыгар.

Айу, бир-кезек сананып отурала, айтты:

—Ма-аш, сен меге апарарга аштын сыраңайла јенилин бер. Ол бойынча айу, јенилин сураган зайынча, аштын созомын

алып, кырдагы ичегенине тажыды. Мӧлчӧй арбанын бойун Салдатас жүктенип өзӧктӧги айылына тажыды.

Кар жаады, кыш түшти. Кыш ортозы эмеш өдүп келди. Салдатас неме ондобос айуга сүрекей карузып сананды: „Акыр, ол брӧкӧнгӧ күндүлү сыйлу барбаганча болбос туры“. Жаныс койды өлтиреле, тыштында күйүк жок, ичинде чийи жок эдип быжыра-ла, айу өбӧгӧннин ичегенине айылдап келди.

—Слердин айылга кирерге жараар ба? — деп Салдатас кыйгырды.

Айу карузына унчукпай жатты. Калганчыда ачынала, тын кыйгырды:

—Э-э, ма-аш, уйуктап жаткан мени ойгоскон кандый кижини мында келген?

—Мени слердин нажыгар—Салдатас эдим, слерге сыйлу келдим.

Айу эжигин жаандада ачып берди. Салдатас сыйын тулунганча, ичегенге кирип келди. Айу бүткүл койдын эдин жерге болчок то түжүрбей, сӧӧк-саагыла жуудуп ийеле, саржуга булгаган талканды жиди. Эки көзи сурлажып, эрдине чилекей койулып келди.

—Сенин экелген эдиннин амгандузы сүрекей, бойыннын эдин оноп тату болор. Бойынды жиир күүнним келди,—айу онойдо Салдатаска айдып, кара тамажын сунуп келди.

—Калак-кокий, кайран акам, мени слер жигелекте, туштажып алатан нажыларым бар эди, үч күнге божотсын деп, слерден мен сурап турум. Үч конуп менин айылыма келигер. Менин эдим оттын жанында темир тиште тышты күйүк жок, ичинде чийи жок быжып калган турар, оны жип аларыгар,—деп Салдатас жайнап, ыйлап сурады.

Айу ачабын токтодып, Салдатасты үч күнге божотты.

Салдатас жанып келеле, тан атканча ыйлады, эки көстӧ уйку жок, эрлү бойында амыр жок болды.

Тан адып, күн чыгып келерде, эжикте жаткан сары көстүктү кара ийди өрӧ турала, сурады:

—Сен неге мынайда ыйлап кунуцкан кижини болорун?

—Мени эмди эки күн өткӧндӧ, кара сары айу келип жип салар. Онын учун ыйлап жадым, —Салдатас карузына айтты.

— Жок, айу сени жип болбос. Мен нени ле айтсам, онойдо эдерин. Айуны бис базып, онын терезин сойорыбыс,—сары көс-түктү кара ийди карузын Салдатаска айтты.

Учинчи күн айу өрөкөн келди.

— Не керек сенин эдин темир тишке тиштелбеген?—деп ол кату сурады.

— Менин эдимди быжыратан олынды слер бойыгардын колыгарла кезетен учурлу эмтир. Онын учун слерди сакып отурым,—Салдатас карузын айдала, жаныс кара адын чанактап, койу агашту арка өрө айу өрөкөнди ээчидип, араай жортып ийди.

Сары көстүктү кара ийди арканын бажына мантап чыгала, ачу айры кыйгырды.

— Бу кандый кыйгы болды?—айу Салдатастан сурады.

— Караты кааннын жаан уулына айу терезинен тон эдип жат, —ого бир айунын терези жетпейт, сен айу көрдин бе?—деп менен сурап кыйгырган кыйгы.

— Калак, көрбөдим—деп ойто карузын бер.

— Айдарда слер эки бутка төнөш болуп туруп алыгар.

Айу эки бутка туруп аяды. Арканын түбинде байагызынан артык тын кыйгы угулды.

— Бу не кыйгы болды?—деп айу сурады.

— Ол сенин жанында турган кижги бе, агаш па?—деп сурап кыйгырды.

— Ой, калак, төнөш деп карузын бер.

Салдатас төнөш деп карузын берди. Учунчизинде онон тын кыйгы угулды.

— Эмди не кыйгы болды?

— Төнөш болордо, одынга не керек кеспей турын?—деп кыйгырып жат.

— Малтала кезип туратан кижги болуп, мени кес,—деп айу онон араай айтты.

Салдатас малтанын жалбагыла айуны жандап чабарда, кара сары айу, кыйын жыгыла берди. Төртинчиде онон тын кыйгы угулды.

— Бу кандый кыйгы болды?—деп айу сурады.

— Одынды кескен сондо, чанакка салып, айыл жаар тартпай, нени эдип турын,—деп кыйгырып жады.

— Э-э жайла, сен мени чанакка салала, армакчыла орозон, айылын жаар тартсан,—айу калганчыда айтты.

Салдатас айуны чанакка салып, тогус кулаш кайыш армакчыла бектеп танала, малтазынын курчыла айунын бажын жара чаап ийди.

Санааркаган Салдатас сары көстүктү кара ийдинин сүмезиле ачап айуны өлтиреле, кожонло айылына жанып келди.

Айу ла тарал

Бир тушта күрен түктү, күрдек жарынду айу ла кара боро тарал сүрекей эптү најылар болгондор. Олордын баштап најылашканы да јаныс тобогодон улам болгон.

Бир катап күрен айу мөштөн кузук чыгып аларга јалкуурып, мөштин бажында кузукты көргөндө, ажындырала колтыгы чөйилип, бутарынын балтыры сыстап турар болуп, јабыс јадыктарды араай алтап, бийик јадыктарды кырлап базап жүретен. Төзи коо, бажы үч айры мөшти коштой өдүп браадарда, эки кулактын ортозында бажынын содонына бир тобого келип тын табарды. Је айуга чымыл да конгонына бодолбоды. Је ондый да болзо, айу өрө көрди.

— Мен слерге бир тобого түжүрип ийдим. Ас та болзо менин күндүмди амзагар,—тарал эн јабыс будакка тобогозын сүрүжип түжеле, айудан коркыган бойынча, мекеленип айдып ийди.

— О-о, јайла! Алкыш болзын көөркийге, сеге. Канатту куштарда сендий күндүзек кушка мен учурашкалагым. Сен качанда тапканча жүр, мен јигенче жүрейн,— айу эки бугка туруп чыгала, түшкен тобогоны он колыла тудала, сүгүнгенине чыдаң болбой, алкап турды.

Ондый макты уккан сонында, тарал сүрекей сүгүнди. Ол мөштин бажынан тобоголорды көп катап түжүретен болгон.

Оны чычкан да јиир, көрүк те јиир, каа-јаада улус та теретен, је олордын бирүзи де таралга алкыш сөс айтпаган. Онын ордына карын арбаныжып туратан:

„Јакшы кузукты талдап јийле, өлүзин биске артыргысты, ачап тарал...“

Көкүгөн бойынча тарал мөштин үч айрыда тобогозын ончозын айуга түжүрүп берди, айунын сүгүнгени десе таралдан артык болды.

— Бис экү бүгүнгү күннен ала олуп жерге чиригенче нажы болулы. Бистин угыбыс качанда өөркөшпөс нажылар эдибис деп балдарыбысты үредели,—айу кузукты чертип, эрдинен ак көбүк ажып, карыган таралга куучындап турды.

Бу күннен ала айу ла таралдын нажылашкандары башталды. Олор өөркөшпөй, сүрекей узаак жүргилеген, бойы бойлорына тын ижениже бергилеген.

Айу эмди жалкузын таштады, мөштөн тобого түжүрүп турар боло берди.

Бир катап тегерик акта барбак жараш жаш мөш турды. Бажында тобоготор будактарды корголжындый ээлтип алган турды.

— Же бу мөштин кузугын түжүрейин, сен тер,—айу айтты.

— Олөни сүрекей калын жер эптир, мен жаныскан терерге күчим жетпес болор, айдарда мен балдарымды, төрөгөндөримди ончозын айдып алайын ба?—деп тарал айудан сурады.

Айу мойнободы, үзери сүгүне берди:

— Айдып ал, айдып ал...

Айу мөшкө чыкты, тыныжы ыраакка угулып турды. Мөштин кургак будактары тызырап жат. Тарал десе узун кургак тыттын бажына чыгала, эки ле катап кыйгырарда, тоозы жок таралдар жуулыжып келдилер.

Айу мөштин тобогозын ончозын түжиреле, төзине түжүп келер болзо, бир де тобого жок—ончозын нажы таралынын төрөгөндөри бирден тиштенип, калганчылары жышка кирип браатгы. Бойынын нажызы карыган тарал эки тобогоны тиштенген, жаныла жерден көдүрилип жадарда, айу мөштин будагыла сооро соголо каргады:

— Тьфу! Ачап кулугурлар, жигенин жайга, кышка кузук та болзо, калбакка жетпес канду бол, эргекке жетпес эттү бол.

Ол күннен ала айу ла таралдын канайда белем нажылашканы ойто онойдо ок белем токтоды.

Же тарал кузукты канча да кирези жип жүрзе, калбак кирелү каны жок, эргек кирелү эди жок болуп калды.

Ненин учун сыгырганда куйрук жок?

Жабызак мөштү, козыр ташту болчок кырда кырдын кызыл түлкүзи уйуктаган. Канча кире уйуктаганын жакшы билбеди, ойгонып келсе, карды кабыргазына жапшынала, чилекейн эрдине кургап калыптыр.

— О-ой! Мындый коркушту аштаганча, кандый узак уйуктагам?—кызыл түлкү түргөн турала, козыр таштан түшти, курсак бедиреп мантады. Чычкандар сыйкылдашпайт, жерде уйуктап жаткан чай, күртүк, сымда база учурашпады.

„Бу кайтгы: өлөрүмди билеле, көрүнгилебей турылар ба, өзөрүмди билеле, жажындылар ба?“—кызыл түлкү там тыныда санааркады. Жылым ташты коштой өдүп жадала, бойынын көлөткөзүн көрүп ийди.

— Батаазын, мен, кайткам!—кенетийин кыйгырды. Бажы жаан мойыны чичкечек, куйругу бойынан эки катап жаан болуп көрүндү.

„Мынайып үрелгенимди көрөлб, бир де тынду неме меге, жууктабай турган ийне,“—кызыл түлкү терен кунукты.

Көп жерде жүрди, мангаарга чагы чыкты, байбак кайыннын төзине жадып амырады. Удаган болбоды, саныскандардын табыжы үстүндө шайрай берди.

„Э-э, ырысту жерде тыштанарга жаткан турбайым, саныскандар кан чыгарын жастыра көрбөйтөн сезикчилер эмей“,—кызыл түлкү бойында сананала, көзүн араай ачып, өрө көрзө, саныскан уйдаагы төрт балазын азырап турды.

— Эй, саныскан, бир баланды бери түжүр. Түжүрбес болзон, тижим курч—кайынды жыгарым, колым узун—уйанды чачарым.

Саныскан санааркады: „Бир баланы кысканзам, төрт баладан куру артар турым“... Бир балазын канадыла кабыра тудуп эрке-лейле, көзинин жажыла јунала, уйазынан тўжўрип ийди.

„Ой, кандый мақалу сўме таптым. Эмди курсактан аштаба-зым,“—деп тўлкў сананала, экинчи кўн келеле, санысканды оной-до ок коркыдып, экинчи балазын јиди, ўчинчи кўн ўчинчи бала-зын јиди. Саныскан санааркады, кырдын кызыл тўлкўзи десе аштаган бойы тойды, арыган бойы тыштанды. Козыр ташка чыга берди.

Какпы ташта айылду, жажыл өлөн курсакту, мееге өдөр ўн-дў, кўрен сары тонду сыгырган айылынан чыкты. Кыштын соо-гында јиирге амтанду ойонот бедиреп, айылынан ыраак барды.

Барбак кайыннын тўзинен амтанду ойонотты табала, курч тижиле кыркый берди. Анча-мынча удабады, айас тенериден јан-мыр жаап, көнөктөн урган суудый урулып келди.

„Булуды јок тенериден јанмыр жааганын бу киреге јеткенче көрбөгөн эдим, ненин учун мындый болды?“—Сыгырган кайкаган бойынча өрө көрзө, жажыл канатту саныскан уйазында ыйлап, кө-зинин жажы төгўлип, канадыла жажын арчып отурды.

— Кайтгы, саныскан, не керек ыйлап отурын, төрөгөнниннен өлўм чыкты ба, балдарын оорый берди бе?—сыгырган, шайт эде сыгырала, сурады.

— Канайып ыйлабай чыдажайын! Ачап тўлкў ўч баламды јип барды,бўгўн тўште келип калганчызын јиир, онын керегин-де ыйлап отурбай.

— Э-э, чаалта, тўлкўнин мекезине алдырган сен сўрекей де сагышту эмес турбайын. Онын буудай ошкош тижки качанда ка-йынга тыгынбас, сабар ошкош колычагы сенин уяна јетпес. Эм-ди кырдын кызыл тўлкўзи келзе, бир де кичў коркыба, калган-чы баланды бербе,—сыгырган санысканга жажыйла, кескен ойно-дын тиштенип, какпы таштагы айылына мантап-мантап јана берди.

Тал тўш өткөндө кызыл тўлкў, јенил-јенил мантап амтажы-ган јерине једип келди.

— База балам бар болзо, бери тўжўр! Тўжўрбес болзон, кайынды кезеле, бойынды кожо јиирим.

Саныскан бир де кичў коркыбай, тўлкўни кезе көрўп, уду-ра кару айтпай отурат.

Кырдын кызыл түлкүзи кайыңды бир канча кемирди, тижитыгынбады, колын көдүрүп канчала керилди, жедер аргазы жок болды. Эңир киргенче отурды, эш неме болбоды.

— Кару жакшы саныскан, менин сөзимди укпа деп, сени кем үретти?

— Онче андар сендий ачап эмес... Мени сыгырган үреткен. Сыгырганла өзодон таныш болзом, бир де баламды сеге бербес эдим.

Кызыл түлкү уядын сугар жер таппай, төмөн көрди.

„Акыр, сыгырган! Сени мен жибезем, көрүп ал,“—деп сананала, сыгырганнын айылын белдиреп мантай берди.

Кызыл түлкү какпак ташка жеделе, неме билбес болуп, узак базып жүрди, сыгырганнын өлөнүн көрүп алды.

— Кандый кичеемкей айыл ээзи! Тургузып алган өлөни са-

нысканын жажылынды, журтап жаткан айылы айу жайзанын өргөбөзүндү, кичекей айыл ээзинин чырайын көрөр ырысту болзом, жакшы болор эди!

Ондый мактуны угала, сыгырган жадып энчикпеди, какпак таштын алдынан бажын араай чыгарып келди.

— Удура көрөрдө, мындый жараш, кийининен көрзө жаражы канча кирелу не?—кызыл түлкү тижин ырсайтала, күлүмзиренип айтты.

Ондый мактуга чыдашпай, сыгырган көдүрө бойы чыгала, кайра бурулардын кажы жанында, кызыл түлкү белинен тутты. Козыр тажына апарарга мантады. Жол ортозына жедип жүрө, көрзө, сыгырганы ыйлап браатты.

— Сен неге ыйлап турын, сыгырган?

— Канайып ыйлабай барайын. Ада-энем— „Кайдарла барзан, карыган бисти таштабай, кожо апарарын“,—деп айдыжатан болгон, эмди оморды кожо апарардан болгой, калганчызын туштабас та турым.

Кызыл түлкү тура түшти: „Чындап та ада-энезин айдып алза үчү болор, меге макалу курсак болбойтон бо“...

— Ада-энен кайда журтап жат?

— Бу ла жабыста жаткан корумда журтагылап жат.

Түлкү сыгырганга бүделе, оны салып ийди.

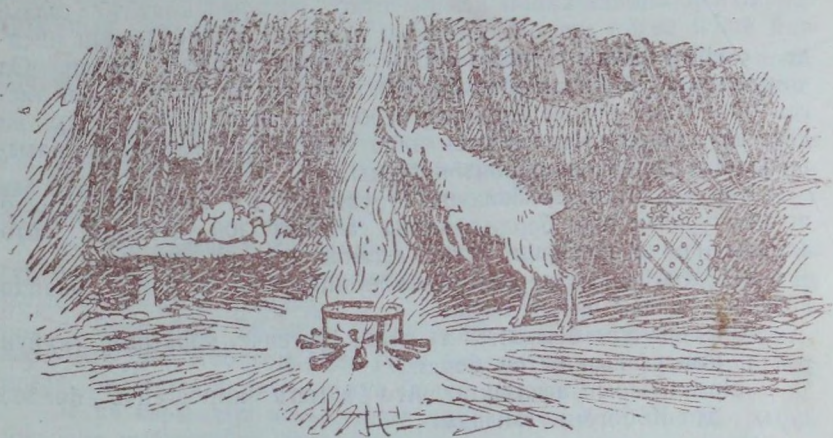
— Сыйт, сыйт!—сыгырган эки катап шайт эдип сыгырала, таштын алдына кирерге уланды. Сыгырганнын мекелегенин кызыл түлкү билеле, кийининен ары калыйла, куйругуна тиштеди. Онон ары билинбей калды.

База ла бир ондонзо, сыгырганнын куйругу тижинде илинип калган жүри. Бойынын сүри, эки көстин алдынан ары тумчук чичкечек болуп, чөйлинип калган эмтир.

„Менин сүрүмди чөйө тартып турган, сыгырган бөккө ок бүткен туру,“—деп сананды. Ол күннен ала сыгырганда куйрук жок болгоны ол. Түлкүнүн сүри десе сүүрейип калган бойынча жүрөт.

Озогы чөрчөк.

Эки карындаш журтап жаткан. Жаан аказынын ады Төлөзөк, очызы десе Көбөгөш болды. Олор жыш жаар андап бардылар. Ол тушта кыш болгон. Чаназы жадыктын алдына киреле, Көбөгөш будын сындырып алды. Төлөзөк кичү карындажын жүктөнүп апарарга сананган, же өрө көдүреле, ыраак апарар аргазы жок болордо, амыр токтоды.

Айдарда ол ыжык жерге карындажына айыл тудуп берди. Бирде жылга түгөспөс семис аннын эдинен борчолойло, одын чоктондыра куйдиреле, айылдын жанына кургак оындардан чогууп берди.

— Качаң кар кайылып, көк чыкса, мен сени келип апарарым,— деп айдала, Төлөзөк жана берди.

Кышкыда уйуктап жаткан агаштардын ортозына Көбөгөш жапыскан артып калды.

Бир катап ол айылынын эжигин ачып алып, энирдеги тандакты аыктап отурды. Кенетийин ол мындый неме көрди: агаш ортозынан бир кардан апагаш кийимдү, кандык чечегиндий чынарлу, кап-кара узун чачту келин чыга базап келди.

Келин айылга кирип келди, отко олыннан көптөдө салды; чий эттен кезип алала, Көбөгөштин шыркалу будына жыжып ийерде, сынган буды түрчеле озогы ордына табыжа берди. Ол энирден ала үй кижги ойто барбай, ондо артты. Олор эмди эмеген өбөгөндий журтай бердилер. Көбөгөш андап жүрер болды, ол десе аг эдинен јакшы курсак эдип, терелерин илеп, апшыйагына јакшы јылу тондор көктөп турды.

Бир јыл өтти, Төлөзөктин сурузы јок. Үй кижги Көбөгөшкө шулмус уулчак таап берди. Адазы айдары јок сүгүннип, ойто азыйгы јерине эмегенин, уулын алганча, јанарга сананды.

— Мен барып јол бедиреп көрөйин,—деп ол үйине онойдо айдала, айылдан чыгып барды.

Айылдан ары беш-алты ла алтап жүргенче, коркышту куйун келди, јаан салкын онтой берди.

„Ыраак барып аскалакта, ойто айылга кирбегенче болбос туры“, деп Көбөгөш сананды.

Уулчагын ойгоспоско эжикти араай ачып киреле, мындый неме көрди: ак эчки отты ажыра калып турды. Эчки Көбөгөшти көрүп ийеле, агаш ортозына ойлой берди. Көбөгөш бу ла тушта онын үйи чын үй кижги эмес, чын ла алмыстын бойы болгонун јарт билип алды.

— Көбөгөш! Ой, Көбөгөш!—ыраакта ондый кыйгы угулды.

Көбөгөш аказынын үнин танып ийди, кенетийин тын коркый берди. Ол уулчагын эликтин терезиле оройло, үкпекке салып ийди, бойы базып келеле, эжигин ачты.

Бозогонын ары јанында бажынан төмөн карла сыраланган, Төлөзөк турды. Онын бычкак өдүги алары јок јыртылыптыр. Бажындагы бөрүги де самтар эмтир.

— Бу јышта мен сени бир јылга чыгара бедиредим. Је сен кандый јаттын, кару карындажым?

Көбөгөш озо баштап эмеш кемзинип айтпай турала, учкары не ле болгонун ончозын аказына түгезе айдала, чулгап койгон уулын алып көргүсти. Уулчак аказына сүрекеј жаралы. Төлөзөк кичү уулчакка Алмадак деп ат адады. Ол бойынча олор үчү ойто келип, јаныс айылга журтадылар.

Алмадак сүрекеј солонгон анчы болуп өсти. Јанысла атту

андап болбос болды: кандыйла атка минип андаар болзо, ол атка эртезинде ле өлүм.

— Бу Алмадактын адына түнде кандый улустар минип, кыйнап жат. Онын айын көрөр, — карындаштары онойдо жөтпөштилер.

Аннын мүүзинен кырба желим кайнадала, аттын бажынан ала куйругына жетире сүртүп койдылар. Эртеңгизинде карындаштар атка келер болзо, тортло апагаы койондый алмыстар атка сыралып калган, кыймыражып жадылар.

— Э-э, удаган колго кирбей турган кулугурлар, эмди кирдигер бе? Бис слерди эмдиле өлтирерибис! — деп үч карындаштар жагыс үнле кыйгырдылар.

— Журчыбыс, Төлөзөк, биске тийбегер! — алмыстар ыйлаштылар. — Күйүбис Көбөгөп, бис торт баралы мынан! Уулыбыс Алмадак, бис сеге эр жагына кул болуп жүрели!

Же үч карындаш алмыстарды сары тегенекле бошло алары жок эдип чыбыктайла, айга-күнге чертендиреле, божодып ийдилер.

Көп жылдар өтти. Эки карындаш эрте чакта өлгиледи. Алмадак эр једип јаандайла, карып жажап база өлди. Эмди жагысла андап жүрген одуда ба, улустар жуулган айылдарда ба, ак башту карыгандар алмыстын уулы керегинде чөрчөкти коолодо кайлап, айдып отургылайт.

* * *

Бу ок чөрчөктө беш оогош^{*} уулчактар жышка ойноп баргылаган деп айдылган. Олор өлөнгө жылкы болуп анданып тургылады, комыргайдан кезип алала, аң болуп эдилтип тургылады, кижн болуп кожондодып тургылады. Мөдтү чекчетерди јалап жүргиледи. Кенетийин барбак чибилердин ары јанынан бап-батпанак сынду улустар чыктылар.

— Слерле кожо ойноорго кем јок болор бо, балдар?

Оны уккан уулчактар, чечектердин бажын үзеле, ол оогош улустар јаар аткылады. Ол улустар дезе јерден карагайлардын чочогойлорын терип алала, уулчактарга удура аткылады.

Онойдо ойногон бойлорынча, таш куйга једип келгендерин ондобой калдылар.

— Сенин адын кем? — бир кичү кижн сыранай кичү уулчактан сурады.

- Чопош—деп ол карузын берди.
- А-а-а, Чопош!—алмыстар сүгүнүшкен бойлорынча уулчакты куйдын түбин жар апаргылады.
- А сенин адын кем?—экинчи уулчактан олор сурадылар.
- Белтир.
- Э-э, Белтир бе, бери бас сен, Белтир.
- Алмыстар экинчи уулчакты апардылар.
- Сенин адын кем?—алмыстар үчинчи уулчактан сурайла, бойлоры десе узун тырмакту колдорун жууктада сунуп келдилер. Же үчинчи уулчак тургузала озогы чөрчөкти сагышка алынала, кыйгырып ийди:
- Менин адым Төлөзөк!
- Алмыстар ончозы жерге көнкөрө жыгылдылар.
- Нени ле керектейтен болзон, бис оны бүдүрерибис, Төлөзөк!
- Ол апарган эки уулчакты ойто божотсын.
- Алмыстар балдарды тургузала ойто экелдилер.
- Сенин адын кем?—олор төртинчи уулчактан сурадылар.
- Көбөгөш.
- О-о-о!..—алмыстар онтошты,—Сен нени этсин деп жакарын, күйүбис—Көбөгөш?
- Биске беш куук саржу керек, беш баштык талкан керек, беш тизү курут керек.
- Тойо-кана жигер!—Алмыстар уулчактарга жерге жетире мүргүгөн бойлорынча саржу, курут, талканын бергиледи.
- Онын кийининде олор бежинчизин аяктажып, айлангыжып келгиледи.
- А сен кем болорун?
- Менин адым Алмадак.
- Алмыстар агаш болуп кугара бергиледи, колы-буттары тырлажа бергиледи.
- Биске нени эттирерин, төрөгөн Алмадагыбыс?
- Уулчак куй таштан чыгара базып келеле, жардак үниле айты:
- Ол жаткан жаан ташты алала, жажын чакка куйдын кирер жерин бектеп салыгар. Бу турган жажыл сойокты кодороло, онын, чыгатан эжигин туй бектегер.

Алмыстар ыйлажа-сыктажа, жаан ташты көдүрдилер, жажыл сойокты ўстилер, кирер, чыгар эки эжигин јик јок эдип бектедилер.

Уулчактар дезе, омок-јардак кожондоп, ойто айылдарына јанып келдилер, экелген сарју, талкан, курудыла төрөгөн-тугандарын күндүледилер. Олордын эзен арткан аргазы, озогы чөрчөктү билердин керегинде болды.

Онойдо ок сен бу чөрчөктөрдү качан да ундытпай жүр!

79696

Горно-Алтайская Областная
БИБЛИОТЕКА

БАЖАЛЫКТАРЫ

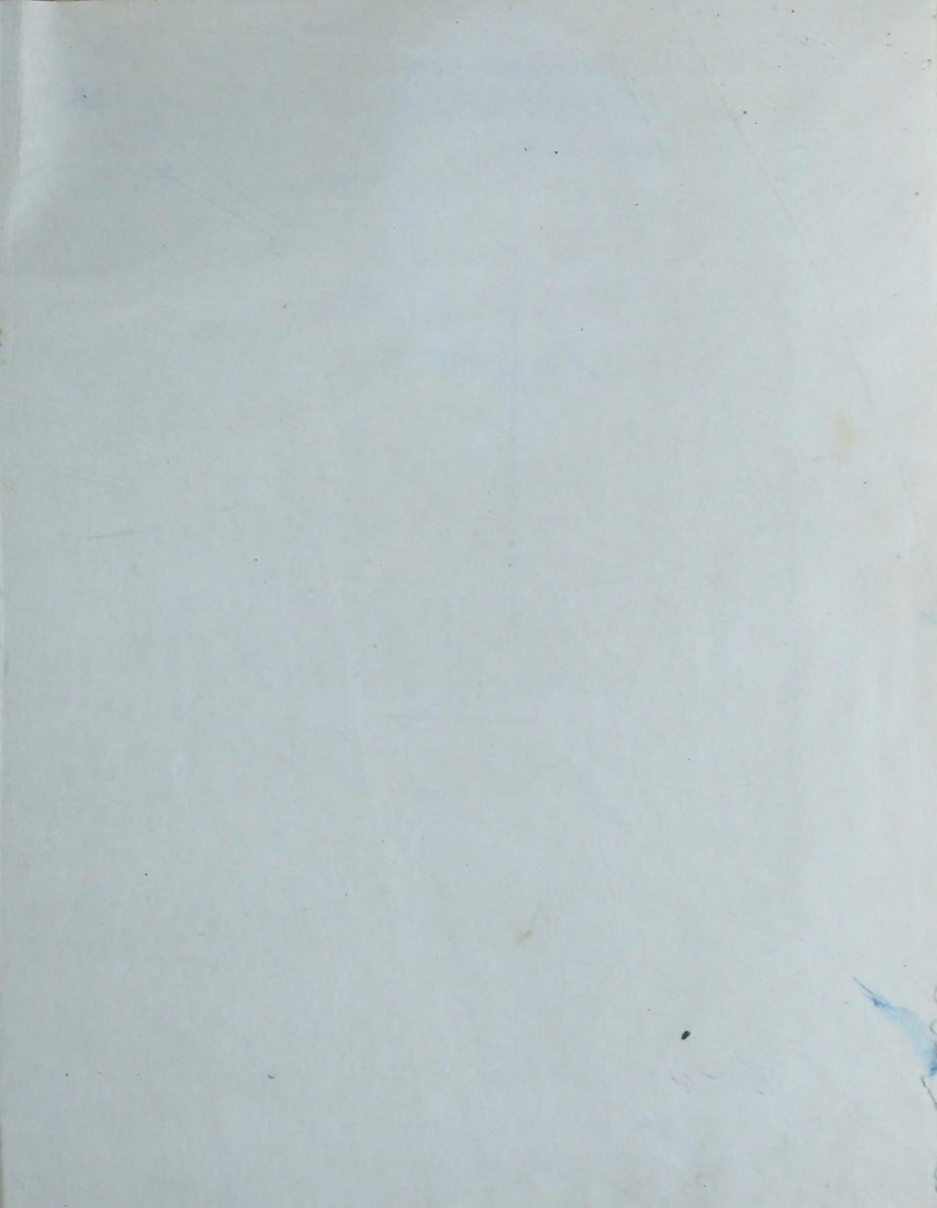
Кире сөс.	стр.
Саргакпай (былина).	2
Коркышту айылчы.	3
Жүс сагыш.	9
Боролдой-Мерген.	14
Торко-Чачак.	17
Тылдыс да ай.	21
✓ Дараш жазалду корук.	27
✓ Оскүзөк ле Алтын-Чач.	29
✓ Чычкан ла тоо.	33
✓ Керик бака.	43
✓ Кудачы-Түлкү.	45
Сары каан.	48
Жарганат	54
Ачап чай.	56
Тамзыкчы табыргы.	58
Жыл-кел.	60
Агас ла койон.	62
Мааны аннын балдары.	65
Саныскан керегинде.	68
Абагай айу.	73
Сүмелү түлкү.	75
Бөрү.	85
Салдатас.	90
Айу ла тарал.	95
Ненин учун сыгырганда куйрук жок.	100
✓ Озоты чөрчөк.	103
	107

Ответ редактор Н. Г. Куранков
Корректор Э. С. Суразаков

Тех. редактор С. А. Суразаков

АН 298.8. Сдано в производство 17II-48 г. Подписано к печати 13V-48 г. Объем 27 п. л.
Уч. авт. л. 3.6. Уч. изд л. 6. Формат бумаги 70×85¹/₁₆ Заказ № 1199. Тираж 3000 экз.
Цена без переплета 4 р. Переплет 80 коп.

Гор. Горно-Алтайск, типография облсполкома,

10
11
12
13
14

15
16
17

16/II - 629

20/II - 1180

24/VIII - 1494

1/X 878

30/IX 1309

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. предыд. выдач _____

17/II 704.

2/III 384

26/III 12

7/IV 3134.

Баазы 4 салн. 80 ан.
Цена руб. коп.

И. А. Р. Т. Ж. К. А. Я.

На алтайском языке